

ПРОФ. ДР. ОЛЕКСАНДЕР КОЛЕССА.

ПОГЛЯД
НА
ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ.

*Інавгураційний виклад,
виголошений в Українському В. Університеті
в Празі дня 23. жовтня 1921.*

В ПРАЗІ 1924.

ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ.

ПРОФ. ДР. ОЛЕКСАНДЕР КОЛЕССА.

ПОГЛЯД
на
ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ.

*Інавгураційний виклад,
виголошений в Українському В. Університеті
в Празі дня 23. жовтня 1921.*

В П Р А З І 1 9 2 4.
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ.

ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

I.

Рідна мова є у культурних народів речником і елементарним органом колективного почування, що родиться в крові із спільної історичної традиції, що пливе із спільно пережитих радісних подій і терпінь, із боротьби в обороні рідної країни для спільного добра в ім'я спільних ідеалів, що скріплюється в любов до рідного народу та його героїв, до рідної землі, її краси та скарбів — і кермоване збірною волею, скристалізоване в національну свідомість шукає шляху до кращої спільної майбутності.

Рідна мова є одним із найголовніших органів життя нації.

Для Українського народу є рідна мова, як життєвий орган і національний сполучник, ще далеко важливіша як для інших народів, бо через довгі століття не доставало нам і не достає й до нинішнього дня державної сполуки.

Історія української мови невідлучна від цілої історії нашого народу. Наша мова, розвиваючися ураз із нашим народом від перших починів його культури, зазначає своїми лексичними засобами ступінь за ступнем його розвій від примітивних фаз періоду ловецького та пастирського до хліборобського, козацько-лицарського та сучасного індустріально-робітницького. Вона відсвітлює політичний розвій народу, його внутрішню державну організацію, його законодавство, торгівлю і політичні зносини із сусідами, його експанзію, еміграцію та імміграцію, чужі наїзди, чужу кормигу та сторонні впливи, його власну культурну організацію та защеПЛені у нашого народу здобутки духа інших націй — одним словом українська мова се дзеркало історично-культурного розвою нації.

Коли етнічні групи, що жили на нашій території, почали відокремлюватися від сусідів а рівночасно консолідуватися між собою, лучитися в державну звязь та спільно боронити рдну країну перед спільними ворогами, то сей процес кристалізації

мас у націю проявився з усею прозорістю в мові, в історії її розвою.

Утративши свою державну незалежність, розірваний між ворожих сусідів, розділений політичними кордонами, зберігав український нарід зверхню форму й душу свого життя в рідній мові, творив у ній багату народну словесність та своє замітне письменство, переховуючи в ньому скарби свого духа, трівкі пасма своїх думок та квіти своїх почувань.

Українські племена займали, як далеко сягають історичні відомости, землі, які відповідають передусім північно-західній та центральній нижній українській етнічній території, в якій нутрі відбувалися деякі переселення між українськими племінними групами.

На північно-західних окраїнах були лише незначні пересування. Більші зміни відбувалися на південно-східних крайніх просторах української етнічної території.

В періоді чорноморсько-дунайським особливо в VII. та VIII. ст. займали українські племена широкі простори над Чорним і Азовським морем від Тмуторокані та Кубані до долішнього Дунаю¹⁾

В IX. в. починають українські племена під напором азійських степових орд відступати на північний захід. Від кінця XIV. в. починає йти під охороною литовсько-українських князів особливо Олельковичів поворотна хвиля української людности на схід і доходить вже в XV. в. ураз із границями київського князівства до Чорного моря й до Донця.²⁾

Вона скріплюється значно в XV., XVI. а в XVII. та XVIII. займає укр. людність назад не лише давні оселі чорноморсько-дунайської доби, але їх ще розширює на схід і південний схід за Кубань аж під Кавказські гори.

В новітніх часах повстали українські кольонії, що займають велику країну в північно-східній Азії над Тихим Океаном аж до Владивостока, так званий Зелений Клин.

Укр. кольонії в Америці мають характер діаспоричний.

Північні українські племена, що сиділи на Подесенню і над Припетю, та в значній мірі й центральні племена над середнім Дніпром не покинули рідної землі навіть під напором азійських орд.

Вигнати український нарід із його первісних прадідівських осель над середнім Дніпром старалися деякі письменники при помочі псевдо-наукових теорій. Маю на думці теорію Погодіна і згідну з нею теорію Соболевського.

Опираючися на мову Несторової Літописи, не добачуючи в ній ніяких українських елементів а беручи на увагу й думку,

¹⁾ М. Грушевський: Історія укр. літератури Т. I, Ч. 1, Київ-Львів 1923, стор. 62, 63.

²⁾ Порівн. А. Шахматовъ: Къ вопросу объ образованіи русских нарѣчій и русских народностей, С. Петербургъ 1899, стор. 46.

що у народу українського нема такого як у Великорусів богатирського епосу, що відноситься до княжого київського періоду — доходить Погодін до висновку, що автор літописі мусів бути Великорусом, що в Кніві і в Київщині взагалі до XIV. в. мешкало великоруське плем'я, що український нарід прийшов з країн карпатських над Дніпро і заняв землі, спустошені Татарами, щойно в XIV. ст., коли Великоруси подалися перед сими наїздниками на північ.¹⁾

Проти сеї теорії виступив цілий гурт поважних учених, між якими перед усім згадаємо Максимовича, Котляревського і інших. Вони розбили сю теорію так при допомозі аргументів фільольогічних як також при допомозі доказів історичних, показуючи, що з одного боку мова старинних літописей має сильний староукраїнський підклад, на який налягла лише легка верства під пером великоруських переписувачів — а з другого боку не було ніякого такого запустіння української землі над Дніпром, особливо в Київщині в часі і після нападів татарських, яке далоб можливість чужої імміграції та що спричинилоби зміну коренного населення сеї території.²⁾

Сю безосновну теорію Погодіна відновив у 80-тих роках Соболевський, стараючися її оперти на нових підвалинах, на дослідах фільольогічних.

Недобачуючи в пам'ятниках, які він уважає за київські появи т. зв. нового ѣ, що розвинулося по його думці виключно в пам'ятниках т. зв. галицько-волинських на місці староболгарського е, коли глухі голосівки ѣ та ь втратили своє звукове значіння, — зачислює він давній київський говір до говорів великоруських. Великоруси жили по думці Соболевського в Київщині аж до XV. в. а українське населення прийшло над Дніпро щойно пізніше з Галичини й Волині.³⁾

Проти сеї відновленої Погодінської теорії виступив цілий гурт учених, як Житецький, Дашкевич, Антонович, Ягіч, доказуючи, що сеї теорії не підпирають ані факти фільольогічні ані історичні вісти про розміри татарської руїни і напрям колонізації України. Коли Соболевський, особливо у своїх „Лекціях“ обставав при своїй гіпотезі з деякими незначними модифікаціями, коли на деяких точках із значними застереженнями підпер її також Шахматов, виступив проти неї цілий ряд так українських, як і великоруських учених, як напр. Владимирський-Буданов, Зотов, Антонович, Потєбня, Грушевський і інші.

¹⁾ Порівн. літературу сього питання на кінці викладу.

²⁾ Порівн. історичний розвій та літературу сього проблему в мой студії „Dialectologische Merkmale“ Archiv für slav. Philolog. Bd XVIII. стор. 473—479. та в мой праці: Погляд на сучасний стан історичних розслідувань укр. літератури (Записки н. т. і Шевч. т. XXXIX. стор 16—28).

³⁾ Порівн. А. Соболевській: Очерки изъ исторіи русскаго языка. Київъ, 1884. стор. 68—69.

Критичному розборови фільольогічних матеріалів, на яких опирає свою теорію Соболевський, і деяких згідних з сею теорією висновків Шахматова присвячена праця О. Колесси: „Dialectologische Merkmale“, поміщена в Ягічовому часоп. „Archiv für slavische Philologie“ (Bd. XVIII ряд. 473—523.)

Тут по часті на основі праць давніших, а в часті деяких моїх нових розслідувань розібрано діалектологічні прикмети староукраїнських пам'яток від XI до XIV ст., перевірено цілий ряд звукових і морфологічних прикмет, що сполучують пам'ятники київські з галицьковолиїнськими, стверджено факт, що т. зв. нове ґ не було прикметою виключно пам'яток галицько-волинських, але що се прикмета загальна староукраїнська і показано, що старинні пам'ятники київські й галицько-волинські становлять одну південну, староукраїнську групу супротилену пам'ятникам північним, старовеликоруським, що отже так само в пам'ятниках київських від XI до XIV віку як і в галицько-волинських прориваються поволи чимраз частіше ті прикмети, що нині характеризують мову українську, що отже фільольогічні факти виразно заперечують теорію Погодіна й Соболевського.

Са моя праця спонукала А. Кримського до написання статі під наголовком: „Филологія и Погодинская гипотеза“, яка поборюючи деякими влучними аргументами теорію Погодіна і Соболевського, виключує без достаточної основи, як показав між іншими В. Розов, цілий ряд рукописів із числа староукраїнських пам'яток.¹⁾

Подібні погляди розвиває проф. А. Кримський у своїх кількох пізніших працях, в яких він узагалі відкидає діалектологічне значіння т. зв. нового ґ, що появляється в староукраїнських пам'ятниках під деякими умовами замість церковно-словянського е.²⁾

В кождім разі праці професора Кримського дають чимало дальших історично-фільольогічних фактів і доказів проти теорії Соболевського.

До тої теорії або до питань сполучених з нею відносяться, як було згадано, праці проф. Ягіча а почасти й Пипіна. Оба вони ставляться до неї негативно.

Послідній удар завдають сій теорії праці акад. Шахматова.

Уже в студії „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“ зачинає він займатися становиско противне тій теорії. „Малоруська група“, пише він, „одноцільніше як всі інші зберегла свою звязь із старинною групою відповідних говорів. Південноруська група X., XI. в. зовсім представлена

¹⁾ Порівн. Волод. Розов: Трільогія А. Кримського: (Записки Наук. Тов. ім. Шевч., Т. XXVIII, Львів 1907 р.): До староруської діалектології (Записки Н. Т. I. III Т. XXVII).

²⁾ Про т. зв. нове ґ порівн також мою працю: „Південно-волинське Городище та городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в.“ (Науковий збірник українського університету в Празі т. I. Прага 1923. стор. 53—55).

сучасною групою малоруською.“ В пізнійшій своїй студії під наголовком „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка“¹⁾ висловлюється він про се питання ось як: „Ми повинні в найбільше рішучий спосіб відкинути думку про се, що Київщина була в старовину заселена не предками сучасних Малорусів, а предками сучасних представників других руських народностей. Шукати в X.—XI. в. над Дніпром Великорусів представляється річею зовсім безхосенною, бо великоруська народність є нового походження“

„Виходить з цього, що Київщина й Переяславщина могли бути на початку нашої історії населені лише південно-руським, інакше малоруським племенем, котре сиділо взагалі по цілій Наддніпрянщині по обох берегах Дніпра“

Так отже теорія Погодіна і Соболевського є в науці остаточно зліквідована.

Старинна українська етнічна територія не змінювала отже свого колишнього корінного українського населення і відповідає, з виїмком розмірно незначних пограничних пересунень, основним областям нинішньої української етнографічної території, на якій гомонить українська мова. Деякі значніші пересунення відбувалися в її нутрі, між українськими племінними групами.

II.

Окремими, не все рівнобіжними шляхами, що в головному напрямі чимраз більше до себе зближувалися, доки майже не здналися, ішов розвій устної мови українських народних мас від мови нашого письменства.

Історію живої народної мови можемо приблизно пізнати на основі розсліду й порівняння сучасних її діалектів і говорів з їх слідами в письменських пам'ятниках.

Чудовою красою, мало затемнюваною в пожарах війн та в тюрмах чужої кормиги — ясніє українська жива мова особливо в колективній творчості, в устній народній поезії. В ній переходили кристали народної творчості протягом більше як десятих століть, а значна їх частина сягає далеко в старовину поза ті часи, з яких маємо письменські пам'ятники нашої мови, в той період життя нашого народу, коли наші предки співали пісні в честь богів у різнородних формах, солярного, лонарного та взагалі космічно-астрального культу.

Колядки, щедрівки, пісні купальні і деякі русальні, частина пісень весільних, деякі балляди з слідами анімізму, значна пайка похоронних голосінь і цілі циклі казок мітичних та з обсягу звіринного епосу, особливож їх архаїчні віршовані рефрени пе-

¹⁾ Українскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, Петроград 1916 стор. 688.)

реховали нам не лише давні мотиви поетично-мітичного світогляду наших предків але також багатий засіб старинних скарбів української мови, з яких чималу частину лексичного матеріалу та синтактичних конструкцій треба віднести до тих прадавніх часів, хоч фонологічні й морфологічні елементи мови сих фольклорних творів перейшли цілий ряд історичних перемін заки скристалізувалися у тій формі, в якій вони дійшли до наших поколінь. Також велику часть поетичних образів і цілих фраз сих стариних пісень і переказів можна віднести до того давнього періоду, так що на їх основі треба догадуватися значного ступня розвою вироблености і багатства нашої мови вже в часах перед Володимиром Великим, в періоді чорноморсько-дунайськїм, в VII., VIII та IX. в. — особливож у рухливих та еніргійних племен Уличів і Тиверців.

В пізнійших етапах розвою переховалися нам у зразках поезій давнього княжого особливо київського періоду, дальше у могутних козацьких думах про боротьбу з Турками, Татарами і Поляками, у політичних піснях, а передусім у безмірно богатих піснях побутових непереврані скарби не лише мистецьких творчих помислів, але і старих перлин нашої мови.

Рівночасно продиралося джерело нашої народної мови до письменства.

З початку ледви слезило воно несміливо краплями в поодиноких чужих записях, в топографійній номенклятурі та ономастиці — опісля продиралася чимраз більшими струмочками в старинних, церковно-словянською мовою писаних пам'ятниках перекладаної літератури.

У починах нашого культурного життя не була рідна мова органом висшої просвіти, школи і письменства. Письменською літературною мовою була на Україні, так як в цілій Європі в середніх віках, мова церкви. Мовою літературною, мовою висшої просвіти й науки на Заході Європи була мова латинська — у нас мова церковно-словянська. У романських народів запанувала вже рідна мова протягом XII. і XIII. ст. у значних просторах культурного життя. В Німеччині і в краях германських здобула особливо реформація широкі простори для рідної мови в письменстві.

З огляду на те, що мова церковно-словянська, то є староболгарська, була більше зрозуміла для народних мас як мова латинська для народів західної Європи — вспіла церковно-словянська мова довше удержатися, як мова письменства, у східних та південних Словян.

Найдавніші пам'ятники нашого письменства були в головній своїй основі писані давнюю мовою церковно-словянською, то є староболгарською.

Із важніших старинних пам'ятників, які можуть в більшій або в меншій мірі служити за жерела до історії укр. мови й графіки треба назвати отсі пергамяні рукописі:

Памятники XI. в.

Остромирове Євангеліє з року 1056—1057. Рукоп. в Публичній Бібліотеці в Петербурзі. Видання Востокова р. 1843 р. і Савінкова (вид. фотографічне) з р. 1883 і 1889.¹⁾

Збірник князя Святослава з року 1073. Рукоп. в Московській Синодальній бібліотеці. Видання „Общества Любителей Древней Письменности“. С. Петерб. 1880 (фотолітогр.).

Збірник князя Святослава з р. 1076. Рукоп. в Публ. Бібл. в Петрогр. Видання Шимановського р. 1887, 1894.

Проповіди Григорія Богослова з XI. в. Рукоп. в Публич. Бібліотеці в Петербурзі. Видання Будиловича, С. Петерб. 1875.

Архангельське Євангеліє з р. 1092. Рукоп. в Румянцевському музею в Москві. Вид. фототипне в Москві р. 1912²⁾.

Турівське Євангеліє з XI. в. Відкривки рукоп. в публич. бібліотеці у Вільні. Фотолітографічне видання С. Петерб. 1868.

Реймське Євангеліє. Кирилівська часть з XI. або XII. в. Рукопись в Реймс. Видання з р. 1845 і фотолітографічне Л. Леже, Реймс і Прага р. 1899.³⁾

Патерик Синайський. Рукоп. в Моск. Синод. бібліотеці. Вид. Срезневським: Свѣдѣнія ѡ замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ. Nr. LXXXIII.⁴⁾

Памятники з XII. в.

Галицьке (Крилоське) Євангеліє з р. 1144. Рукоп. в Синодальній бібліотеці в Москві. Видання архимандрита Амфілохія з р. 1882—1883.

Румянцівська Ліствиця. Рукоп. в Румянц. музею в Москві.⁵⁾

¹⁾ Порівн. Н. Волковъ: О не новгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромироваго Евангелія. (Журн. Минист. Народ. Просвѣт. 1897. No. 12.)

²⁾ А. Шахматовъ покликується на Архангельське Евангеліє, як на памятник староукраїнський. („Краткій Очеркъ“ „Укр. народъ“ loc. cit. II. стор. 695).

³⁾ А. Соболевскій: Реймское Евангеліє (Русс. Филолог. Вѣсти. 1887; А. Шахматовъ, літографований „Курсъ исторіи русскаго языка“ ч. I. Спб. 1910—1911 стор. 259; W. Wondrak: Altkirchenslavische Grammatik 1912 стор. 640.

⁴⁾ Ягіч: Кригическія замѣтки по исторіи русскаго языка. Спб. 1889. стор. 26; П. В. Владиміровъ: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности, отъ XI до XVII стол. Кіевъ 1890. стор. 8.

⁵⁾ П. В. Владиміровъ: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятн. loc. cit. стор. 11; цей памятник можна віднести до Чернігова або Вишгорода; про мову сього памятника, порівн. Владиміровъ: Пятидесяти лѣтіє „Мыслей объ исторіи русскаго языка“. Кіевъ 1899, Руманцевская Лѣствица XII в. стор. 33—43.

Добрилове Євангеліє з р. 1164. Рукоп. в Московськiм Румянцевськiм музею.¹⁾

Городиський (Христинопільський) Апостол в XII. в. Рукоп. була перед вiйною в Ставропiлійськiй Інституті у Львові. Видання Е. Калужняцького, Відень 1896.²⁾

Одеське Євангеліє з XII. в. Дефектна рукопись в „Новоросійськiм Обществі“ в Одесі.³⁾

Златоструй. Рукоп. в Публ. бiблiот. в Петрб.⁴⁾

Успенський Збiрник з XII. в.. Рукоп. в Московськiй Синодальнiй бiблiотеці. Видання П. Лаврова і А. Шахматова з р. 1889.

З деякими застереженнями можуть служити за жерела до історії укр. мови ще й отсі пам'ятники:

Мстиславове Євангеліє з року 1115. Рукоп. в Московськiй Синодальнiй бiблiотеці. Написане в Києві Наславом. Вид. П. К. Симони І. Спб. 1904. II. 1910.⁵⁾

Юрєвське Євангеліє з року 1119—1128. Рукоп. в Московськiй Синодальнiй бiблiотеці. Написане Угринцем (мабуть Угорським Русини) в Новгороді.

Типографське Євангеліє з XII. в. Рукоп. в Московськiй типографськiй бiблiотеці ч. 7. Порiвн. Шахматовъ: Курсъ истор. русс. аз. I. I. с. стор. 257.

Типографське Євангеліє XII—XIII в. Рукоп. в Типогр. бiблiотеці в Москві ч. 6.⁶⁾

Рукописі з XII. або XIII. в.

Кодекс Ганкенштайна (Віденський Октоїх) з XII. або XIII. ст.. Рукоп. у віденськiй державнiй бiблiотеці.⁷⁾

Лаврівські пергаминові листки з XII, або XIII. в. Рукоп. у Василянськiй монастирі в Лаврові.⁸⁾

¹⁾ Б. Ляпуновъ: Изъ наблюденій надъ языкомъ древнерусскихъ и старославянскихъ памятниковъ (Jagie'-Festschrift, Zbornik u slavu V. Jagie'a. Berl. 1908. стор. 675—680; А. Шахматовъ: Курсъ исторiи русс. языка I. стор. 253—254; Краткiй очеркъ истор. малор. языка loc. cit. стор. 690.

²⁾ Ол. Колесса: Пiвденно-волинське Городище і городиськi рукописні пам'ятники XII—XVI в. (Науковий Збiрник Українського Унiверситету в Празі, 1923. стор. 35—47.; Городиський (Христинопільський.) Апостол XII в.

³⁾ Б. М. Ляпуновъ: Нѣсколько словъ о рукописи евангельскихъ чтенiй хранящихся в библiотекѣ Новоросс. Общества Исторiи и Древностей. (Извѣстiя Импер. Одесс. Общества Истор. и Древн. 1906.)

⁴⁾ Срезневскiй: Свѣдѣнiя и замѣтки XXII—XXIV; Малининъ: Изслѣдованіе Златоструя 1878; Ягичъ: Критическія замѣтки I. с. 95.

⁵⁾ П. К. Симони: Мстиславово Євангеліє начала XII. в. въ археологическомъ и палеографическомъ отношенiяхъ: С. Петерб. I. 1904, II, 1910. А. Шахматовъ: Літограф. Курсъ исторiи русс. языка I. с. 249. 250.

⁶⁾ А. Шахматовъ: Курсъ I. cit. стор. 256—257.

⁷⁾ А. Соболевскiй: Очерки изъ исторiи русскаго языка. Київ 1894. Smal.-Stocky: Über den Inhalt des Codex Hankensteinianus. Wien 1886.

⁸⁾ О. Колесса: Лаврiвські пергам. листки з XII.—XIII. в. (Записки Н Т. ім. Шевченка т. I. III. Львів 1903.)

Відривки Городиського Євангелія з XII.—XIII. в. Рукоп. в бібліотеці о. Василян в Хрестинополі.¹⁾

Городиське (Буцацьке) Євангеліє з XII. або XIII. в. Рукоп. в бібліотеці монастиря о. Василян у Львові.²⁾

Бесіди на Євангелія з XII. або XIII. в. Рукоп. в Публич. бібліотеці в Петербурзі.³⁾

Памятники з XIII. в.

Молитва на дьявола з XIII. в. Рукоп. в Спасо-Преображенськiм монастирю в Ярославлю. Видання Соболевського, С. Петербургъ 1899.

Житіє Сави Освященного, з XIII. в. Рукоп. в Обществі „Любителей древней письменности“ в Петербурзі. Видання Помяловського, С. Петербургъ 1890.⁴⁾

Євангеліє Евсевія Поповича з XIII. в. Рукоп. в Московськiм Румянцевськiм Музею.⁵⁾

Повчiне Георгія Зарубського. Рукоп. Спб. Публ. Б. і Мілецького монастиря в київськiй духовнiй академії.⁶⁾

Софійське Євангеліє. Рукоп. в народн. бібл. в Софії.⁷⁾

Галицьке Євангеліє 1266—1301 р. Рукоп. в Публ. бібліот. в Петербурзі. (Соболевскій, „Очерки“, стор. 20—26.

Холмське Євангеліє XIII—XIV. в. Рукоп. в Румянц. Музею в Москві. (Соболевскій, „Очерки“, стор. 26—29).

Памятники з XIV.—XV. в.

Пандекти Антіоха 1307 р. Рукоп. в Національному Музею у Львові.⁸⁾

¹⁾ О. Колесса: Південно-волинське Городище, loc. cit. стор. 47—65.

²⁾ Порівн. ibid. стор. 25, 29, 35; І. Свенціцький: Буцацьке Євангеліє (Записки Н. Т. ім Шевч. т. CV.). О. Колесса: Півд. вол. Городище ч. IV. Городиське Євангеліє XII—XIII. в. (друкується в II. т. Наук Збірника Укр. Університ. в Празі).

³⁾ П. Колюко: Изслѣдованіе о языкѣ „Бесѣдъ на Євангелія“, памятникъ южнорусскаго XII. в. Львовъ 1909.

⁴⁾ A. Kolessa: Dialectologische Merkmale des südrossischen Denkmales a. d. XIII. Indte Žitije sv. Savy. (Archiv f. sl. Phil. Berlin 1896. XVIII. 203—228, 474—523.) A. Шахматов стверджує, що Житіє Сави: „Представляеть типическія особенності малорусскихъ памятниковъ.“ (Курсъ истор. русс. языка“ Спб. 1910/11. I. стор. 267).

⁵⁾ А. Соболевскій: Двѣ замѣчательныя рукописи XIII. в. Кіевъ 1898.; Г. Голооскевич: Евсевіево Євангеліє 1283. (Изслѣдованія по русскому языку т. III. вып. 2.).

⁶⁾ І. Срезневскій: Свѣдѣнія и замѣтки ч. VII. Спб. 1867. Поученіє Зарубскаго черноризца Георгія въ спискѣ XIII. в.; П. В. Владиміровъ: Обзоръ южнор. и западнор. памятниковъ. loc. cit. Кіевъ 1890. Приложение. Рукопись Мѣлецаго монастиря, въ кіевск. Дух. Акад. Ап. 1284. Одні дослідники відносять сей памятник до XIII другі до XV в.

⁷⁾ А. Соболевскій: Двѣ замѣчательныя рукописи XIII. в., Кіевъ 1898.

⁸⁾ І. Панькевич: Пандекти Антіоха 1307 р. (Записки Н. Т. ім. Шевч. СХХIII).

Луцьке Євангеліє XIV. в. Рукоп. в Моск. Руманцівск. Музею. Соболевській „Очерки“, стор. 40—46.

Путненське Євангеліє з XIV. в. Рукоп. в монастирі Путна на Буковині. Видання Калужняцького, Відень 1888.

Бибельський Апостол з XIV. в. Рукоп. Капітульної бібліотеки в Перемишлі.¹⁾

Люблинський відривок Прольога і и. рукоп. у проф. И. Л. Лося в Кракові.²⁾

Поученіє Ефрема Сирина з р. 1492. Рукоп. в Публ. бібліот. в Петерб. (З незначними впливами рблосускими; Соболевській, „Очерки, стор. 50—58, 85.)

Ужгородський Півустав з кінця XIV. в. Пергамінова рукопись у бібліотеці Товариства „Просвіта“ в Ужгороді.³⁾

Мукачівська псалтира з XV. в. Пергамінова рукопись в бібліотеці о. Василян в Мукачеві.⁴⁾

Городиський Помяник з XV. в. Рукоп. в бібл. О. Василян у Христінополі.⁵⁾

Грамоти XIV.—XV. в. Важніші видання:

Каманіна, Київ 1899.⁶⁾ Уляницького (Матеріялы М. 1887).

Соболевського і Пташицького, Петербургъ 1903.⁷⁾

Соболевського, Петербургъ 1901 і 1906.⁸⁾

А. Кримського в українській граматиці 1907/08.

Володимира Розова р. 1917.⁹⁾

Пергамінові рукоп. пам'ятники XVI і початку XVII в.

Пересопницьке Євангеліє з року 1556.—1561. Пергам. рукоп. в Полтавськiм єпархiяльнiм музею.¹⁰⁾

Євангеліє Кримковича з початку XVII. в. Пергамінова богато ілюстрована рукопись в університетській бібліотеці у Львові.

¹⁾ Р. Копко: *Apostolus Bybliensis saec. XIV.* (Denkschriften der Wiener Akademie d. Wissenschaften. Wien 1912. Bd. I.V.).

²⁾ И. Л. Лось: Люблинские отрывки. (Сборник отдѣл. русс. яз. и слов. И. Акад. Наукъ т. LXVII. С. Петерб. 1900.).

³⁾ О. Колесса: Ужгородський Півустав з XIV. в. (студія друкується в Ювілейнiм Збiрнику Наук. Тов. iм. Шевч. у Львовi.).

⁴⁾ И. Соколовъ: Мукачевская псалтирь XV. в. С. Петерб. 1883.

⁵⁾ Ол. Колесса: Пiвденно-волинське Городище i городиськi рукописi XII—XVI. в. (Наук. Збiрн. Укр. Унiв. в Празi. I. 1923. стор. 26—28.).

⁶⁾ Палеографическiй Изборникъ. Матерiали по исторiи южнорусскаго письма въ XV—XVIII. в. Киевъ 1899.

⁷⁾ Палеографическiе снимки съ русскихъ грамотъ преимущественно XIV. в. Спбургъ 1903.

⁸⁾ Палеографическiя снимки съ русскихъ рукописей XI—XVII. в. Сптерб. 1901; Сборникъ палеографическiхъ снимковъ съ русскихъ рукоп. XI—XVIII. в. Сптерб. 1906

⁹⁾ Южнорусскiя грамоты собранныя Владимиромъ Розовымъ. Изданiе отдѣленiя русскаго языка и словесности Акад. Наукъ. 1917. Порiни, також: В. Розовъ: Исслѣдованiе языка южнорусскихъ грамотъ XIV. и пер. полов. XV. в. (Кiевск. Унив. Извѣст. 1913 X, XII.).

¹⁰⁾ П. И. Житецкiй: О пересопницкой рукописи. („Труды 3-го археологическаго съѣзда в Россiи“ т. II. Киевъ 1878; I. Огиенко: Украинська Пересопницька Євангелiя 1556 р. 1921.

Апостол Кримковича з р. 1610 в. Пергамінова ілюстрована рукопись в державній бібліотеці у Відні.

В північній редакції дійшли до нашого часу:

Лаврентієвський Кодекс літописів з року 1377. Фотолітографічне видання р. 1872. Друк. р. 1897.

Іпатський Кодекс літописів з початку XV. в. Фотолітографічне видання р. 1871. Друк 1908.¹⁾

Вже в XI. ст., то є вже в наших найдавніших пам'ятниках, таких, як оба Збірники Святослава або Тринайцять Слів Григорія Богослова, проявляються виразні сліди живої народної української мови з місцевою діалектичною закраскою, що надає сим пам'ятникам інший характер від пам'ятників писаних на Півночі як н. пр. Новгородські Мінеї, — і се дає нам непохитну основу до ствердження факту, що в XI. ст. не було одної руської або східно-слов'янської мови навіть у письменстві, а були дві виразно зазначені східно-слов'янські мови: стара українська і стара великоруська.

Сліди білоруської мови проявляються в пам'ятниках щойно в XIV. та XV. ст.

Тим сильніше і яркїше зазначилися ті ріжницї (особливо важні фонольогічні і морфольогічні) протягом XII, XIII. та XIV. в.

Згадаю тут лише важнійші фонольогічні й морфольогічні прикмети староукраїнських пам'ятників:

ѣ зам. ѣ після плавних л та р: явѣко (Житіє Савы XIII в.) дръва (гал. грамота з р. 1424.)

Заміна н і ѣ: прикриває, рива (Збірник Святослава 1073 р.) вѣти зам. вѣти (XIII слів Григ. Богосл.)

гн, ки, хи зам. гы, кы, хы: хитрости (Збірн. Святосл. 1073). вѣки зам. вѣкы (Збірн. Свят. 1076); погнивѣль (Город. Апост. XII в.)

ѣ зам. є т. зв. нове ѣ = і, сѣмь, (Збір. Святосл. 1073) прилѣжѣно (Збірн. Свят. 1076.); камѣнь (Добр. Єв. 1164); матѣрь (Гал. Єван. 1266—1301); ѣмѣшилѣнѣмь нарожѣнѣк (Перем. Грам. 1378 і 1391). камѣннѣ, вѣсѣльнѣ (Житіє Савы XIII. в.)

и зам. ѣ = і стинь (Слова Григорія Богослова з XI. в.); ѣтишеніа зам. ѣтѣшеніа, ницин зам. нѣцин; нимата зам. нѣмата (Збірникъ Святосл. 1073);

Заміна кі ү: праўда (Збірник Святослава 1073) опраўди (Городиський Апостол XII. в.) доўлѣтѣть (Добрилове Євангеліє

¹⁾ Пор. Никольскій: О языкѣ Ипатской Лѣтописи. Русс. Филолог. Вѣсти. т. 41, р. 1899 і т. 42, 1900 р.

1164 р.; *у долговрѣмн* (Житіє Сави XIII. в.) *оукоупѣ* (Галицьке Євангеліє XIII. в.); *повчѣньнѣ* (Георг. Зарубського XIII.—XV. в.)

о зам. *є* після ж, ч, ш, щ: *чоловѣка* (Збірник Святослава 1073 р.) *жона* (Збірн. Святосл. 1076.); *нмоуцѣмоу* (Город. Апост. XII. в.; *пославшѣмоу* (Галицьке Євангеліє 1144.)

о зам. *є* в заіменнику *товѣ*, *совѣ*: *товѣ* (Збірник Святослава 1073 р.) *товѣ*, *совѣ* (Город. Апостол XII. в.)

га (я) зам. *н* (*є*): *крѣштѣннѣ* (XIII. сл. Григ. Богосл. XI. в.); *житнѣ* (Збірн. Свят. 1073).

ц, ж, ч, ш, щ, сполучені з *н, ю, в* (а не *д, ґ, є*): *горницю*, *плачюца*, *ницють* (Город. Апостол XII. в.); *кѣ лицю*, *хлѣбницю* (Житіє Сави XIII. в.)

г = н *укруґѣ* зам. *укрухѣ*, (Збір. Свят. 1073 р.); *ходѣ* зам. *годѣ* (Слова Григ. Богослова XI. в.; пор. А. Кримський: Граматика, Т. I., ст. 120).

жч зам. *жд*: *дѣжчѣ* зам. *дѣждѣ* (Галицьке Єванг. 1144.) *дѣжчю* (Город. Апост. XII. в.), *вездѣжчѣннѣ* (Жит. Сави).

ти—и зам. *тѣ—и*: *мѣ—и*, зам. *мѣ—и*, *вѣ—и* зам. *вѣ—и*: *разумивѣи* и (Збір. Святосл. 1076 р.); *познахомѣи* и, *посланѣи* и (Город. Апостол. XII. в.), *скроушити* и (Усп. Збір. XII. в.)

Закінчення третьої особи *sing. i plur.* дієслів без *тѣ*: *воудѣ*, *нѣ*, *мѣи* (Збір. Свят. 1073); *соу* (Слова Григор. Богослова з XI. в.)

Спосіб розказовий на *ѣмѣ*, *ѣтѣ* а не *нмѣ*, *итѣ*: *ницѣтѣ*, *сважѣтѣ* (Добр. Єванг. 1164); *простѣтѣ* (Галиц. Єванг. 1266).

Закінчення імперфектум на *шѣтѣ*, *хоуѣтѣ*, зам. *шѣ*, *хоу*: *мѣжашѣтѣ*, (Єванг. 1092); *мѣлахоуѣтѣ*, (Город. Апост. XII. в.)

Закінчення дієслів третьої особ. множ. на *мо*: *прѣдстѣпаннѣмо* (Усп. Збірн.) XII. в. *чиннѣмо*, *есмо*; (Грамота галицька з XIV. в.)¹⁾

Коли отже жива староукраїнська народна мова вспіла вже в XI. ст. продертися через церковно-словянську шкаралуцу навіть до письменства, то в устах люду відокремилася вона від інших словянських мов, а також від предків мови старовеликоруської, неперечно далеко давніше а найпізніше в VII. або VIII. в.²⁾

¹⁾ Більше число прикладів діалектологічних признак староукр. пам'ятників XI—XIV в. порівн.: А. Kolessa: *Dialectologische Merkmale*, I. cit. *Jagiěs Archiv für slav. Philolog.* Bd. XVIII. pag. 479—552.; А. Соболевский: „Очерки“ і „Лекци“; А. Кримський, Граматика; А. Шахматовъ: „Краткій очеркъ“ „Курсь“ loc. cit. I. Свенціцкий: „Нариси“ — та спеціальні праці про поодинокі староукраїнські пам'ятники.

²⁾ Пор. А. Шахматовъ: Краткій очеркъ історії малорусского (украинского) языка, (Украинский народъ II., стор. 674.)

В яким часі, в якій формі і в якій звязи наступило відокремлення давньої української мови від давньої великоруської?

Чи після загально-слов'янського або праслов'янського періоду переживала наша мова окремо від інших мов спільний період східно-слов'янської прамови?

Чи ті три групи слов'янських мов, які по думці багатьох учених відділилися від загально-слов'янської прамови, а саме група південна, західна і східна — відзначувалися такою внутрішньою єдністю, а з другого боку відрубністю від себе, що вони становили поняття не географічні але фільольогічні?

Вже досліди про загально-слов'янську мову проф. Міколі,¹⁾ Кульбакіна²⁾ і інших вказали на перехресні пасма споріднень між слов'янськими мовами, які підривають погляд про існування так загальної прамови південно-слов'янської, як і спільної прамови західно слов'янської, вказуючи на недостаточність трівких сполучників сих груп.

Силою аналогії і реального угруповання слов'янських племен — кидає се відповідне світло і на групу мов східно-слов'янських, особливо, що супроти невеликого числа давніх сполучників східно-слов'янської групи, серед яких найсильніший є (і то з деякими обмеженнями) т. зв. перший повноголос — треба поставити з одного боку велику схожість значної частини фонологічної системи мови великоруської і польської,³⁾ а з другого боку ті замітні прояви, що сполучують українську мову з іншими слов'янськими мовами так південної, як і західної групи — на яку вказували вже досліди Лавровського, Житецького,⁴⁾ академ. Корша⁵⁾ проф. Стефана Смаля-Стоцького.⁶⁾ С. Кульбакіна⁷⁾ та А. Шахматова.

¹⁾ J. J. Mikkola: „Urslavische Grammatik“, I. Heidelberg 1913, Indogerm. Bibliothek. Тут зазначає Міккола, (на стор. 6.) що південно-слов'янські мови не виказують ніяких таких прикмет фонологічних, які відрізнявалиби їх різко від мов західно-слов'янських і східно-слов'янських.

²⁾ В статі п. н. Opracach Szachmatowa dotyczących języka polskiego“ ставиться Кульбакін негативно до думки Шахматова про період західно-слов'янської прамови. (Rocznik Slavistyczny, Kraków, 1908. I. стор. 43—44.)

³⁾ Порівн. А. Шахматовъ: Древнія ляхськія поселенія въ Россіи („Славянство“ 1911. ч. 4—6.); idem: Къ вопросу о польскомъ влияніи на древнерусскіе говоры, (Русскій Филологич. Вѣстникъ 1913. т. LXIX.). Макс Фазмер, обговорюючи ті праці Шахматова, звертає увагу на прикмети, що сполучують великоруську мову із західнослов'янськими мовами. (Rocznik Slavistyczny, Kraków 1913. VI., стор. 187) — спеціально-ж відмічує псковські рефлексі групи звуків dl., tl. — (стор. 187) — яких нема в українській мові.

⁴⁾ П. Житецькій: „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“. Київ 1876, стор. 10—13

⁵⁾ Хведір Корш: „Дешо про вийстя української народності“. (Записки Наук. Тов. ім. Шевч. 1913, т. CXVII, т. CXVIII, стор. 4—7.

⁶⁾ Stephan Smal-Stockyj u. Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913, стор. 455—497

⁷⁾ С. М. Кульбакін зазначає, що „русскій языкъ нѣкоторыми своими чертами сближается съ болгарскимъ, иными съ польскимъ языкомъ“ (Древне-церковно-слав'янскій языкъ, Харьковъ 1911. стор. 3.).

Де причина такого фактичного теперішнього ступня, споріднення української мови з іншими мовами словянськими?

Питання про східно-словянську або загально-руську прамову треба перенести на реальну площину поглядів, що лежить поза старим шаблоном генеальогічної теорії.

Українська мова має своє окреме центральне положення серед словянських мов; она має тепер, або мала в давнину безпосереднє сусідство із усіма словянськими мовами з виком двох мов, яких територія найдалше віддалена від її території, то є мови Лужицьких Сербів та мови Словінців.

Ся безпосередна географічно-етнічна стичність із територіями великоруською, білоруською, польською, чехословацькою а давнійше з сербською та болгарською (тепер лиш островами або енклавами) — спричинила цілий ряд спільних прикмет, що споріднюють українську мову з кожною із сих мов, з одною більше, з другою менше так, що сполучники, які вяжуть нашу мову з мовою великоруською та білоруською, не є ані давнійші ані важнійші як ті, що сполучують українську мову напр. з мовою сербською південної, або з мовою чехо-словацькою, західньої групи. Їх можна пояснити по части спільною епохою прасловянською, по части безпосередньою едномозою на границях етнічних територій.

Ся трівка довговікова ендозмоза, якої вислідом явилися перехідні пасма між сусідніми діалектичними територіями, набирає особливої ваги в світлі т. зв. теорії хвиль та постійних переходів Йоганнеса Шмідта, яка пересуває на иншу площину погляд на основи споріднення індо-європейських мов у загалі та становить важну коректуру теорії генеальогічної.¹⁾

У приміненню української мови кидає теорія хвиль світло й на споріднення української мови з іншими словянськими мовами особливо, коли за вихідну точку возьмемо географічне положення української етнічної території.

А. Шахматов у своїй книзі „Очеркъ древняго періода истории русскаго языка, Петроградъ 1915 (Энциклопедія славянскої філології. Вып. 11. 1. стор. 99—108, § 177—188) — приймає перед „загально-руською“ епохою коротку епоху спільности східно-словянських і південно-словянських мов.

Проф. Ягіч, обговорюючи сю книгу Шахматова (в Archiv für slavische Philologie XXXVII. 1920, стор. 175—198) — ставиться до сього погляду Шахмат. ва критично (стор. 185—186.).

Проф. Лер Славиньскі — що стоїть у своїй студії п. н. „Stosunki powstania języków ruskich“ (Rocznik Slawistyczny, Kraków, 1921, т. IX.) на становишу доби спільности „праруської“ (прасхідно-словянської), признає, що „з обсягу морфології не можна навести ані одної відміни, яка би зовсім безсумнівно відносилася до праруської доби“ (стор. 35.), а дальше доходить до висновку, що „зв'язь між відломком північно-руським а рештого руського простору була вже в добі праруської досить зокремлена (свобідна, „lužna“). loc. cit., стор. 61.).

¹⁾ Johannes Schmidt: „Zur Geschichte des indogermanischen Vocabularium. Weimar 1875.

Се центральне положення української території і відповідне йому споріднення так із мовами словянськими групи східної як, і західної та південної, відбилося різко на цілій її граматичній формації, надаючи їй оригінальну фізіономію і самостійне місце в сімі словянських мов.

Виразна самостійна фізіономія української мови має, як показують досліди проф. Стоцького, особливож Оляфа Броха¹⁾ та Зілінського — глибокі органічні основи в фізіології її звуків в її артикуляційній базі з характеристичною обниженою артикуляцією цілого ряду голосівок особливо в твердих наголошених складах.²⁾

Ся фізіологічна окремішність сягає до глибокої старовини; деякі її фонологічні прояви, відмінні від великоруських, вспіли з живої народної мови, як було сказано, вже в XI, XII та XIII в., прoderтися до письменських пам'ятників.

III.

Жива народня мова здобувала собі з початку несміливо а опісля чимраз із більшим розмахом дорогу до письменства. Особливо проявилася вона в тих пам'ятниках, які не були копіями церковно-словянських первозорів, але які були по части або зовсім оригінальними. До таких належать передусім наші давні літописи та „Слово о полку Ігоря“, в яких народня мова розсаджує церковно-словянські рамці, пливе вже сильною течією і, хоч її фонологічна закраска в значній мірі затерлася під рукою чужих переписувачів, проблискує всіми богатствами своєї лексики і складні. Сильно і ясно продирається народня мова особливо до грамот XIV., XV., та XVI. ст.

В XVI. та XVII. ст. появляються у нас під впливом реформації переклади святого письма на живу українську мову (напр. Пересопницьке Євангеліє з р. 1556—1561.), а також здобував собі ся мова визначне місце в церковних піснях, в кантах, віршах, в народньому вертепі та інтерлюдіях.

Не лиш що-до змісту та форми, але і що тикається мови становлять різдвяні й великодні вірші-орації безпосередній перехід до Енеїди Котляревського, а з другого боку народній вертеп та цілий ряд інтерлюдій, почавши від Гаватовича Довгалевського та інших, становлять безпосередних предтечів Наталки-Полтавки та Москаля-Чарівника, в яких так само як в „Енеїді“ зблизилися до себе, майже зійшлися, обидва окремі шляхи, що ними йшов до того часу розвій мови письменської і народньої.

¹⁾ Порівн. низше літературу, дотеперішних дослідів.

²⁾ Порівн. Ів. Зілінський: „Проба впорядковання укр. говорів“, Записки Наук. Тов. ім. Шевч. СХVII—СХVIII, стор. 338

В галицькій Україні довше панувала церковно-словянська мертвечина з часів ставропільського „Адельфотеса“ та граматики Смотрицького, що утрівалювала пановання церковно-словянщини в нашому письменстві. Навіть тоді, коли громадка що гуртувалася коло Шашкевича і його „Русалки“, сповнювала вже в галицькій Україні сю роллю, яку відогравав Іван Котляревський у Придніпрянщині — а навіть після того перелому, — панує в галицькій Україні ще довго мертва струя, що родить такі макаронічні продукти як „Домоболіє проклятыхъ“ або „Воззрѣніє страшилища“ а опісля переходить у свідоме стремління зближувати поступінно українську літературну мову до великоруської.

На Підкарпатській, давнішє угорській Україні ішов розвій народньої та письменської мови такими самими шляхами, як в інших українських землях.

Вже деякі найдавніші церковно-словянські (староболгарські) пам'ятники містять у собі такі поодинокі діалектологічні прояви, які вказують на можливість, що вони написані на території південного Підкарпаття.

До таких належить: н. пр. Савина Книга. По думці проф. Вондрака, написаний сей пам'ятник в околицях Старої Дачії, „де отже могла граничити також словацька, або може ліпше малоруська язикова територія.“¹⁾

По моїй думці, можна такі вислови Савиної Книги як; **прахнѣнъ** зам. **изгнилъ**, **зълъ** *σαλρός*; **обидьливъ** зам. **неправьднъ** особливож **господа** зам. **гостиница**, пояснити лише тоди, коли признаємо, що сей пам'ятник написаний в західній часті Підкарпатської України, де український етнічний елемент стикався із словацьким, і відки було близько й до Моравії та Паннонії, теренів діяльності словянських апостолів.

Більше на схід треба пересунути написання Кодексу Супрасльського, про який висловлюється проф. Вондрак, що він був написаний десь недалеко від руської території (loc. cit. стор. 34—35.) Се могла бути східня частина південного Підкарпаття.

Кирилівська частина Реймського Євангелія з XI—XII в., яку проф. Вондрак зачисляє до мішаної редакції сербсько-болгарсько-руської²⁾ написана була правдоподібно, як догадується проф. Ягіч на південному Підкарпаттю: „Irgendwo in ruthenischen Gegenden Ungarns geschrieben. (Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, Berlin 1913. стор. 105).

За найважніший пам'ятник, написаний, по моїй думці, неперечно в західній часті українського Закарпаття, треба вважати Слова Григорія Богослова з XI. в., що зберігаються в публичній бібліотеці в Петрограді.

¹⁾ V. Vondrák: Altkirchenslavische Grammatik. Berlin 1912. pag. 32.

²⁾ Kirchenslavische Chrestomatie p. 153.

На дуже старинному церковно-словянському підкладі тексту бачимо з одного боку діалектологічні прикмети старо-українські, а з другого, поруч незначних польських, виразні чесько-словацькі. Се могло статися лише на західних окраїнах Закарпатської Русі-України, де сусідують із собою три етнічні території: чесько-словацька, українська і польська і де безпосередно сягали з Моравії відголоси діяльності словянських апостолів та їх учеників; се проявилось в стариннім підкладі староболгарського тексту сеї рукописі.¹⁾

До пам'яток українського південного Підкарпаття можна по моїй думці, зачислити дальше: Євангельські Бесіди Григорія Великого з XII. в.; а також Молитву на дьявола XIII. в.²⁾

З XII. в. маємо дрібні пергаментові відривки, знайдені мною на обкладинках Мукачівських Міней.

З кінця XIV. в. походить Ужгородський Півустав, а з XV. в. Мукачівська Псалтира. В обох тих пам'ятниках є діалектологічна українська закраска на церковно-словянським підкладі мало розвинена.

Пізніші рукописні пам'ятники з XVI., XVII та XVIII. в. написані неперечно на Підкарпатській Україні — як твори апокрифічні, Учительні Євангелія, відривки літописних записок, збірники релігійних і світських пісень та віршів; перерібки старинних романів як: Александрія, Варлаам і Йоасаф, інші відзначаються свіжою красою багатой місцевої діалектичної закраски. Пізніше, особливо в XIX. в., заглушує живу народню мову церковно-словянсько-великоруський макаронізм, що завертає по части розвій письменської мови Підкарпатської України до фази, яка була на Придніпрянській Україні до кінця XVIII в., у Сербії до часу перед Вуком Караджічем, у Великорусів перед Ломоносовом. Правда, — являються у Лучкая, Духновича і інших нерішучі проби впровадити живу течію народньої мови до письменства, але їм протиставлювано свідоме стремління зблизити письменську мову до мови великоруської.

На свого Котляревського або Вука Караджіча чекає Підкарпатська Україна до нинішнього дня.

Довго панувала церковно-словянська мова із примішкою польською або великоруською в нашій школі, вищих колегіях та в Київській Могилянській Академії. На сформованні сеї літературної мови мали чималий вплив також історичні події, як політична і релігійна унія з Польщею та Переяславський договір із Московщиною. Вони полишили нестерті сліди свого впливу також і на живій народній мові.

¹⁾ Діалектологічну характеристику цього пам'ятника, з яким я мав нагоду зазнайомити ся в Петербурзі безпосередно з рукописі, не зовсім вірно виданої Будиловичем, — оголошу незабаром.

²⁾ Порівняй А. Соболевській Молитва на дьявола, церковно-славянській текстъ западно-славянскаго происхожденія С. Петербургъ 1899.

З одного боку підлягала українська мова чужим впливам, а з другого показувала вона свою експанзійну силу на мовах сусідних народів.

В часі нападів степових кочовиків а опісля, нападів турецьких і татарських підлягала наша мова впливам сих наїздників.

Від половини XVI. ст. проявляється підо впливом політичної і релігійної унії з Польщею сильний приплив польських елементів до мови нашого письменства XVI., XVII та XVIII ст. В галицькій Україні вплив сей тріває з недовгою перервою і до нинішного дня під напором польської адміністрації й польської школи. Польщина вела за собою і вплив латинської мови на лексику і синтаксу нашої мови.

В половині XVII. ст. від Переяславського договору, особливо після Полтавської битви та руїни Січи, проявляється чим раз сильніше вплив великоруської мови в нашій письменстві, який скріпився значно в половині XIX ст., а дійшов до свого вершка в наслідок соромного указу з року 1876, яким заборонено друкувати книжки писані українською мовою, навіть переклади святого письма або творів Гомера, Шекспіра та Гете.

На галицькій Україні та на Буковині проявився через військо та адміністрацію також вплив німецький, який полишив сліди в літературній мові переважно на полі складні а по части й лексики.

На південній Підкарпатській Україні нестерті сліди полишила на нашій мові мова мадярських гегемонів. Західні части давної угорської, тепер Підкарпатської України носять на собі сильні сліди впливу сусідної мови словацької так, що на цілих просторах пограничних трудно нераз відмітити, де кінчиться українська а де починається словацька діалектична територія.

На Бесарабії а по части й на Буковині видно в нашій мові деякі прояви румунського впливу.

Мова американських Українців піддалася значним впливам англійським.

Українська мова проявила однак поруч згаданих чужих впливів велику силу експанзійну та із свого боку впливала на мову своїх сусідів.

Від XIV. до XVI ст. підлягають Литовці культурі побіджених Українців і українська мова стає урядовою мовою великокняжої, опісля королівської канцелярії, приймаючи при тім деякі елементи білоруські а опісля польські.

Вже від XVI. в. впливає вона на мову польських письменників уроджених або вихованих на Україні.¹⁾ Продирається укра-

¹⁾ Порівн А. Brückner: Wpływy języków obcych na język polski. Woływy ruskie. (Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich. Encyklopedia polska. t. III. стор. 184-141).

їнська мова до польських інтерлюдій XVII ст. В XIX в. мала вона рішучий вплив на мову Залеского,¹⁾ Чайковського, Гощинського та інших письменників т. зв. українсько-польської школи і через них здобула для поодиноких українських висловів право горожанства в польській літературній мові.

В XIV—XVII в. входить жива українська мова сильною течією до молдавсько-волоських грамот, літописних записок та дипломатичних письм, стає на якийсь час урядовою мовою Молдавії та полишає деякі сліди свого впливу й на мові церковно-словянських книг сих територій.

Через українських черців і інших священників, що проживали в монастирях на Афоні, далше через учеників Київсько-Могилянської Академії, між якими було чи мало південних Словян, особливож через тих вихованців Київської Академії, що як Е. Козачинський розвинули були в XVIII в. живу просвітню діяльність серед сербо-хорватського народу, в кінці через церковні книги, писані або друковані на Україні, проявився вплив української культури а по части й мови в південній Словянщині.²⁾

Вд половини XVII в. починається вплив української мови через таких письменників як Славинецький, Полоцький, Прокіпович і інші на літературну мову великоруського народу. В першій половині XIX в. впроваджує Гоголь, Гребінка і інші письменники українського роду велику многоту українських елементів до тої мови, яка стала літературною мовою Велико-русів.

Наша мова розвинула отже, як бачимо, значну експанзійну силу, що сягає поза межі її етнічної території, проявила вплив на мови сусідних словянських народів, особливож на їх літературні мови.

IV.

Коли письменська мова українського народу розвивалася в означеному вище напрямі, прибираючи чимраз більше живих елементів — тим часом жива народня мова з одного боку скристалізовувалася чим раз сильнійше в органічну цілість супроти інших мов словянських, а з другого здіференціювалася та розділювалася на діалекти, говори і говірки.

На витворення розміщення і дальшу діференціацію українських діалектів і говорів зложилися отсі чинники: а) давнє угрупованнє та пізнійше перегрупованнє старих українських племен та міграція пізнійших етнічних груп; б) сусідство із

¹⁾ Ол. Колесса. Українські народні пісні в поезіях Б. Залеского. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, п. I, р. 1892, стор. 75—80.)

²⁾ Порівн. В. Гнатюк: Зносини Українців з Сербами Наук. Збірник присвячений М. Грушевському. Львів 1906, стор. 373—408.

сторонніми етнічними групами; в) фізичні предмети відповідних діалектам частин української землі, на яких розміщені діалекти та говори.

Вже досліді Михальчука¹⁾ а опісля Шахматова²⁾ вказали на звязь, яка існує поміж давнім угрупованнем і пізнішими пересуненнями давніх східно-словянських племен згадуваних в наших старинних літописях — а розміщеннем і розвитком українських діалектів і говорів. Сю звязь треба одначе докладніше спрецізувати та обмежити вплив політичних угруповань українських земель на формацію діалектів і говорів.³⁾

Про вплив географічного сусідства території нашої мови з иншими етнічними територіями на ступінь її споріднення із сусідніми мовами та на витворення перехідних діалектів була мова висше.

Не менше важні для розвитку мови є фізичні прикмети даної етнічної території.

Тут стоять поруч себе, а по части проти себе, дві головні групи, дві категорії країн нашої землі.

Одну групу становлять захищені природою, багнами лісами та горами північно-західні країни над Десною, Припетею та простори Карпатських гір. Ті країни були недоступні для сторонньої інвазії та імміграції, не змінювали протягом довогого ряду століть свого корінного населення і з одного боку переховали старинні прикмети мови поселених там давніх племінних груп, а з другого — в далеких від головних шляхів, відділених горами чи багнами оселях — сприяли витворенню цілої сіти діалектичних відмін говорів та говірок.

Діаметрально протилежні прояви бачимо на південно-східних степових просторах України. Племінні групи, що жили на тих відкритих рівнинах були виставлені безпосередно на удари степових орд подавалися на якийсь час під їх напором на північ і захід, перемішувалися, повертали назад до своїх давних осель або полишали деяке місце для кольонізаційної імміграції — стикалися лекше із собою і через те витворили на великих просторах значну одноцілість мови без значних діалектичних відмін та різких між ними переходів, без такого великого числа говорів, яке бачимо на північному заході України.

Розміщенне сих південно-східних українських племен на перехрестях світових шляхів, над великими ріками Дніпром, південним

¹⁾ Нарѣчія, поднарѣчія и говоры южной Россіи въ связи съ нарѣчїями Галичины. П. Чубинскій Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край т. VII. С. Петерб. 1877.

²⁾ Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей. С. Петерб. 1899.

³⁾ Се сформував я докладніше в моїй студії „Dialectologische-Merkmale (стор. 518—519). З тими моїми застереженнями проти деяких висновків Шахматова згоджується А. Пипін що наводить їх у своїй „Исторіи русской литературы“ Спбурзь 1898. I. стор. 177—178.

Богом, долішнім Дністром і Прутом по части аж до побережжя Чорного та Азовського моря витворювало тип енергійний, рухливий, сміливий, лекше доступний для культурних впливів, розвинений під безпосередню стичністю із народами далекого Сходу та слов'янського й візантійського Полудня.

Відповідно до географічного положення та фізичних прикмет сих обох територіяльних груп розвинулися українські діалекти й говори, в яких могли вже в XI. в. зарисуватися дві головні групи: північно-західна і південно-східна.

Найчистіших представників першої групи бачимо нині на крайньому північному поясі укр. етнічної території; типових представників другої групи — на крайніх південних просторах України. Тому можна ті два типи діалектів називати: північним і південним.

Довговікова стичність і ендозмова обох сих головних діалектів та переселення етнічних груп чи племен, що ними говорили, дали в результаті на значних просторах між крайніми діалектами — північним і південним — сіть перехідних і мішаних діалектів, чи піддіалектів і говорів, про яких приналежність до одної з обох діалектичних груп рішають головно останки давньої фонологічної формації.

На північно-західній території українських земель, де жили в давнину Сіверяне, Деревляне (порівняй село Деревляни в північно-східній Галичині над горішнім Бугом), північна часть Полян, Дуліби знані також під назвами Волинян і Бужан, мабуть і літописні Хорвати, — на пасмі, що переходить від північного Подесення, східного і західного Полісся, Підляша тя опісля вузким та рідким поясом іде західними границями української етнічної території до Карпат і на південне Підкарпатте, — бачимо консервативні групи говорів і говірок, що в значній мірі спинилися на дуже давньому ступні розвою та переховали ряд архаїчних передовсім фонологічних прояв.

Найважніші є отсі:

На місці давніх довгих *о* та *е* в замкнених наголошених складах та старого *ѣ* бачимо богату скалю діфтонгів, або монофтонгів *у, ю, ы, и, іі*, голосівок, що не доходять у своїм розвою до голосівки *і*.

В ненаголошених складах в середині слів відповідають діфтонгам або монофтонгам *у, ы, и, іі* — голосівки *о* та *е*, з деякими виїмками, що спричинені переважно впливом аналогії. Ся проява, якій багато уваги присвячує В. Ганцов.¹⁾ приписуючи їй першорядне значінне для характеристики північно українських говорів, появляється також у західно-українських, карпатських

¹⁾ Діалектологічна класифікація українських говорів, Київ 1923, стор 12 і т. д.).

та закарпатських говорах¹). — які В. Ганцов без достаточної фонологічної основи зачислює не до північно-українського, а до південно-українського наріччя (стор. 44, 63 і т. д.).

Північна (північно-західна) група говорів відзначається в порівнянні з південною (південно-східною) групою більше задньою або середньою обниженою артикуляцією цілого ряду відтінків голосівок із характеристичним заднім **ы**, що відповідає давньому **ы**, яке відіжнюється тут від давнього **и**.²)

Північно-західна група українських говорів розпадається на дві головні полоси: північну і південну.

На найбільше на північ висунених частинах укр. етнічної території східного і західного Полісся та Підляшя від крайнього виступу на півночі від Десни — через багністі простори, на південь від Припети, далі, за перехідною енклявою коло Пінська, до крайнього північно-західного угла укр. землі — бачимо найбільше консервативні говори, що мають у наголошених замкнених складах замість давніх довгих **о** та **е** та старого **ѣ** цілу систему діфтонгів; замість **о**: **ѳо**, **ѳѣ**, **ѳи** (куонь, куень, куинь): замість **е**: **юо**, **юѣ** (кюбз, вюѣз) замість **ѣ**: **іѣ** (віѣра, гріѣх) Рідше являються в сих говорах в таких позиціях декуда і заступні монофтонги.

Сі діфтонгічні говори становлять найдавнішу формацію у фонологічній еволюції.

На південь від діфтонгічних говорів ідуть по обох боках Дніпра одноцілою і густою а на заході, як було сказано, рідкою, часами поперериваною смугою аж до Карпат, а опісля густим пасмом в Карпатах і поза Карпатами консервативні говори, що не мають діфтонгів у наголошених складах замість довгих **о** **є**, та давнього **ѣ** а мають на тому місці ряд голосівок **ѳ**, **ю**, **ы**, **и**, **й**, що не доходять до голосівки і переднього ряду: мѳст, мѳст, мѳст, мѳст: сѳль, сѳль, сѳль, сѳль: мѳд, мѳд мѳд, мѳд.

Сі старинні говори становлять уже, в порівнянні з діфтонгічними, другу фонологічну формацію,

Сей перехід -- від давніх **о** та **є**, що в часі упадку глухих голосівок підлягли заступному здовженню і скріпленню, через діфтонги та їх заступників **ѳ**, **ю**, — в напрямі до і проявився (коли не числити таких спорадичних прояв як: коѳкоѳль — коѳкоѳль, то тоѳбоѳюѳю, в XIII словах Григорія Богослова з XI в.) — з цілою силою в українських пам'ятниках почавши від XIV в., — особливо в грамотах: Друздѳ (Гал. грам. 1359); добровѳоѳно,

¹) Порівняй Верхратський „Знадоби“, II, стор. 18: паробок. Про говор галицьких Лемків, Льв. 1902, стор. 27: скораний, познати, достати. В. Гнатюк „Русини пряхівської епархії“, „Записки“ 1900 р., т. XXV.—XXVI., стор. 65: достанете.

²) Зілинський: Проба упорядкування укр. говорів, „Записки“ Н. Т. ім. Шевченка, Львів 1914, Т. СХVII—СХVIII, стор. 362, 363.

прѣзвищѣмъ (Перем. грам. 1366); при тѹмъ (Молд. грам. 1436); по нюи (Прем. грам. 1359); Касилювъ (Болестрашицька грам. 1366; своюмъ, (Гал. грам. 1398). і д.¹⁾

В сих консервативних, архаїчних говорах можна відмити дві групи: західню і східню.

Західня, карпатська частина відріжнюється від східної особливо задньою артикуляцією старого ть, що виразно і різко проявляється особливо після г, к, х, де східна часть має гі, кі, хі, рідше ги, ки хи. Вона часто задержує давне о та є; скоро, кос, мед, ногті (Верхратський „Знадоби“, II, стор. 19); ноготь, войско, сиротський (Верхратський, „Говор Галицьких Лемків, 27), за те розмірно рідше, як східна часть сеї підгрупи, задержує довге о та є, в ненаголошених складах в середині слів (дзвонок, мосток, возок), хоч і ся проява не є їй чужа.

Ся західна, карпатська частина консервативних говорів другої формації має в деяких підговорах значну примішку таких фонологічних прояв, що сполучують її з південно-східною групою укр. говорів.

Північна (північно-західня) група говорів сягала в давнину далеко дальше по обох боках Дніпра на південь, а на західних територіях на південний схід, як нині. Вона ішла так далеко, як далеко сягають нині перехідні і мішані говори, навіть із переважно південним характером, але в яких можна відмити північну старшу основу.

Правдоподібно вже в давніх часах, по думці Шахматова вже в X. в., ввійшла автохтонна людність карпатських просторів, за яку сей учений уважає літописних Хорватів²⁾ — у безпосередню стичність і конфлікт із південним українським племенем Уличів.³⁾

Думка Шахматова знаходить потвердження у топографічних назвах осель тої території. Можемо вказати на Улично на Бойківським, Улюч на Лемківським Підкарпаттю. Замітна річ, що і на середньому Закарпаттю в Землінській столиці бачимо оселю Улич (Utczás).⁴⁾

З другої боку, в недалекому сусідстві поруч сих кольоній Уличів — бачимо й давні оселі північних Дулібів. Про се свідчать наглядно назви сел на галицькому Підкарпаттю: Дуліби, а саме,

¹⁾ Порівн. Е. Ogonowski: Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg. 1880. стор. 33; А. Крымский: Украинская грамматика I. 1 стор. 150—156 і даль. 202—203 і даль.

²⁾ А. Шахматовъ: „Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка“, ч. I., Петроградъ 1916, стор. 104.

³⁾ Порівн. А. Шахматовъ: „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка; Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. Петроградъ 1916, стор. 678.

⁴⁾ Порівн. С. Томашівський: „Етнографічна карта Угорської Руси“, С. Петербург, 1910, стор. 68, 92.

коло Стрия, в околиці Ходорова та на Галицькім Поділлію коло Бучача.¹⁾

Північне плем'я Дулібів своїми кольоніями на Підкарпаттю скріпило ще консервативний характер місцевих говорів.

Сими перехрещеннями племінних впливів Хорватів, Дулібів, Уличів а на півдні і Тиверців пояснюється мішаний характер карпатських говорів, які однак у значній мірі задержали головну старинну консервативну основу північного типу.

Що північна група говорів сягала в давнину далеко далше на південь і південний схід, — се потверджує і свідоцтво письменських намятників та інших документів.

На основі таких творів як інтермедії Якова Гаватовича з року 1619 або вірші з трагедії Христос Пасхон зр. 1630 можна ствердити документально, що північно-західні говори із заступними монофтонгами: *ѣ*, *ю*, замість первісного *о* та *є*, сягали ще в першій половині XVII. в. до Львова та в околиці Львова до Камянки Струмилової.

Таких прояв бачимо в письменських памятниках західних з XVII. та XVIII. в. не мало, як напр. в пісні про Берестецьку битву з року 1651.²⁾

Вони є наглядним доказом, що західня, карпатська група північно-українських говорів не була в давнину відірвана від їх більше на північ і північний схід висунених частин але лучилася з ними одноцілим пасмом, на якому нині лише енклівами або діяспорично виступають прояви північно-українського діалекту другої формації.

Далеко далше на південь сягали говори північно-західного типу також на Поділлію та на Правобережній і Лівобережній Придніпрянщині.

На карті України Бопляна, виготовленій між роком 1630 і 1648 а надрукованій у Франції в Руан 1650 р., бачимо топографічні назви із *ѣ* замість *о* аж на південь від Канева, як напр. Бобнувка, сучасне Бобнівка.³⁾

У київських письменських памятниках рукописних і друкваних з XVII. в ся проява виступає не рідко. Північно-українські діалектичні елементи проглядають злегка ще й нині в говорах не лиш середної, але південно-західної частини Київщини.⁴⁾

Давня територія Полян лежала переважно в сфері північно-українського діалектичного типу. Сусідуючи однак на своїх південних окраїнах із Уличами, були Поляне здавна доступні для їх безпосередніх впливів, що мусіло проявитися також у їх мові.

¹⁾ На оселі: Дуліби звернув уже увагу Е. Барсов: „Географія начальной русской лѣтописи“, стор. 102; та М. Грушевський: „Спірні питання староруської етнографії“, С. Петербург, 1904, стор. 113.

²⁾ Порівн. „Duma kozackaia nad rikoju Styru“ (Arch. für l. Philologie II, стор. 298--301).

³⁾ Порівн. А. Кримський: „Граматика“. Т. I, 1, стор. 164.

⁴⁾ Злинський „Проба“, стор. 366.

Сьому впливові треба передусім приписати давнє стягнення діфтонга *ä* (*ѣ*) в монофтонг *i*, що проявилось вже в XI. в. у формі появи *и* замість *ѣ* (Збірник Святослава 1073 р.) *нимага* (замість *нѣмага*); в *вѣри* (зам. в *вѣрѣ*); *исцили* (поруч *исцѣкли*); *кразу-линне* (Збірник Святослава з 1073 р.); *и* *миру* (зам. в *миѣру*) (Збірник Святослава 1076).

Аналогічне більш на південь висунене розміщення північно-українських говорів бачимо в давнину й на лівім боці Дніпра, на старій території Сіверян а по части й східного крила Полян.

Досліди Барсова особливож М. Грушевського¹⁾ показують, що оселі давних Сіверян сягали на південь до Сули а бо й даліше. На Бопляновій карті України бачимо в топографічних назвах у зам. *о* посунені далеко даліше на південь як тепер: Румни (Ромни); Борумлє (Боромлє, сучасне Боромля); Базувка і т. и.²⁾ Ті самі назви із у зам. *о* бачимо на італійській карті зробленій географом Сансоне, р. 1641.³⁾

Переписні книги з р. 1666 показують, що у зам. *о* появляється в другій половині XVII. в. в північній і середній Полтавщині хочби спорадично, але не рідко й виразно, а є й документальні дані, що у та ю, заступники старих діфтонгів, не перевелися не лиш на північній але і в середній Полтавщині до кінця XVIII. в.⁴⁾

Сучасний розклад українських перехідних говорів на лівім боці Дніпра, в яких, особливо в північній а по части і в середній Полтавщині, й до нинішнього дня не зовсім затерлася стара північно-українська їх основа, вказують нам, що територія сих говорів майже покривається із територією давних Сіверян, які, як вказує сама назва, були північним українським племенем і які, як і їх епігони, говорили північно-українським діалектом. Коли населеннє сеї території прорідилося було під напором степових татарських орд, то резервуаром для нової колонізації сих просторів служило в значній мірі, як показують досліди В. Антоновича та О. Яблоновського, північне Полісся.

Деяку ролю в розитку етнічної та діалектичної формації людности середної та південної Полтавщини могла відіграти південно-східна часть Полян та їх потомки.⁵⁾

Так отже старий підклад північно-українського діалекту сягав і на лівім боці Дніпра далеко даліше на південь як нині.

Але консервативна старовина української півночі та північного заходу мусіла відступати місце молодшим паростям, що підіймалися з полудня.

¹⁾ Спiрні питання староруської етнографії. С. Петербургъ 1904 окр. відбитка стор. 8—11.)

²⁾ Соболевскій: Дренне-кієнскій говоръ. С. Петербургъ 1905, I.—III; А. Кримскій: „Грамматика“, Москва, 1907, Т. I., 1. ч. стор. 164.

³⁾ Видання С. Шелухина „Назва України“. Відень 1921.

⁴⁾ Порівн. Кримскій: „Грамматика“, I. 1. 167—170.

⁵⁾ Шахматовъ, Краткій очеркъ („Украинскій Народъ“ II., стор. 677.)

На південно-східній полосі українських територій, яких прикмети ми зазначили вже вище, бачимо розмірно одноцілу, на великих просторах розширену діялктичну групу, яка становить вже третю, найновішу фонольогічну формацію, наслідок довгого ряду еволюційних фаз і перемін. В тій групі далеко скорше затратилися давні глухі голосівки і потягнули за собою дальші фонольогічні переміни.

Тут скорше перейшла артикуляція голосівок більше до передньої частини устної ями і сконцентрувалася в положенню головної голосівки і, яка являється замість давнього о та е, або діфтонгів, та їх заступників у, ю, північної групи.

Тут пересунулася до переду й артикуляція давнього ъ в напрямі давнього и так, що різниця між ними затерлася і на їх місці появилася оден звук и передньо-середнього ряду, верхньо-середнього положення.¹⁾

Південна (південно-східна) група українських діялктів і говорів найновішої формації розпадається на більше здіференціовану полосу північно-західну і більше одноцілу південно-східну.

Ся південно-східна частина тої головної групи говорів що, розпростерлася на широких просторах: в південно-східній часті Київської губернії, в Катеринославській, Херсонській, в більшій часті Таврійської губернії, — дальше на схід в південній часті Полтавської, Курської та Вороніжської губернії, в Харківській губернії і дальше на південний схід на землі чорноморських козаків аж поза Кубань, становить типовий південно-український діялкт, що досягнув найвищій вершок еволюції фонологічної скалі. Він відзначається передусім склонністю великої часті голосівок до більше або меньше передної артикуляції, найсильніше розвиненим ікавізмом (зам. давніх о, е, ъ), майже правильним м'ягченням шелестівок перед і з о, слабшим ступнем паляталізації шелестівок с, з, ц, м'яким рь в різних позиціях, правильним уживанням здвоєних шелестівок, м'яккістю закінчення ть в 3. особі ч. од. і мн. часу тепер., та приказового способу, і т. и.²⁾

Одностаїнне пановання ікавізму на згаданих великих степових просторах вказує на те, що кольонізація сих країн, яка розпочалася вже в XIV. та XV. в. а скріпилася в XVI. та XVII. в., ішла з таких земель правобережної України, де перехід давнього о, е та ъ в і був уже вповні довершений.

Ті нові переселенці, що говорили південно-українським діялктом, стрінувшись тут із північно-українськими говорами або асимілювали їх, на скільки се взагалі можливе, або в великих розмірах витискали їх чим раз дальше на північ.

На значній частині територій зайятих нині південною (південно-східною) групою українських діялктів і говорів жили колись,

¹⁾ Зілинський „Проба“ 339, 348, 361, 362.

²⁾ Порівн. Зілинський „Проба“ 367.

в чорноморсько-дунайській добі племена Уличів і Тиверців, оселених над Дніпром, південним Богом, долішним Дністром та долішним Прутом аж до моря. Рухливі та енергійні ті племена, та їх епігони, у яких еволюція культури й мови ішла найбільше прискореним темпом, подавалися під напором степових кочовиків а опісля добровільно, шукаючи для свого населення нових просторів — на північ і північний захід і несли з собою свій уже значно розвинений діалект, ширячи його на територіях зайнятих дотепер племенами, що говорили більше старинними консервативними говорами, асимілюючи їх мову в більшому або меншому ступні до своєї — впливали тим способом на прискорення еволюції фонологічної системи нашої мови в природнім напрямі, означенім її фізіологічними основами.

Монофтонгізація діфтонгів типу ѣ , ю , іє в і — хоч може й не завершилася вже в Уличів та Тиверців у періоді чорноморсько-дунайськім, то в них зачалися насамперед зміни давньої фонологічної системи, що довели до згаданих прояв говорів південних, у супротивності до старинних північних ¹⁾

В письменських пам'ятниках проявилися і виразні сліди сього процесу з одного боку в XI. в. в згаданій уже монофтонгізації іє в і , в появі и , зам. ѣ („Зборн. Свят.“, 1073, 1076), а з другого боку в XIV. та XV. в., в появі и зам. о , та и зам. ѣ (е) в грамотах буковинських, молдавсько-волоських, південно-подільських та галицьких.²⁾

Сей похід представників більше розвинених українських діалектів Уличів і Тиверців на північний захід сягав, як було сказано, енклавами та колоніями аж по галицьке Підкарпаття та південне Закарпаття, полишаючи по собі назви осель Улично, Улюч, Улич. Похід сей посуваючися басейном Прута і Серета не минув, річ ясна, Бесарабію й Буковину;³⁾ в обсягу його впливу лежали мабуть і давні діяпоричні українські оселі в Семигорді.

Епігони давніх Уличів і Тиверців достарчували в XVI., XVII. та XVIII. в. найбільшого контингенту для нової колонізації широких просторів на правому березі Дніпра аж поза Кубань.

Посуваючися на північ вони випирали потомків Полян Дулібів та Сіверян, представників діалекту північного типу.

Тісна стичність на довгому поясі, ендозмоза а по часті й боротьба між тими двома групами говорів, північною старинною, консервативною, та південною новішою формацією, склонною

¹⁾ А. Шахматовъ: „Краткій очеркъ“ („Украинскій Народъ“, II, стор. 685).

²⁾ Ogonowski: „Studien“, стор. 34; Кримський: „Грамагика“, I, стор. 170, 172; А. Шахматовъ: „Курсъ исторіи русскаго языка“, ч. I, 2. изд., С. Петербургъ, стор. 242, 293; J. Bogdan: „Über die Sprache der ältesten moldauischen Urkunden“ (Jagič Festschrift: „Zbornik u slavu V Jagiča“, Berlin 1908, стор. 274); Розовъ: „Исслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ XIV. в. и пер. полов. XV. в.“ (К. Унив. Изв., т. 53, стор. 10, 12, 90 і и.).

³⁾ Шахматовъ: „Укр. Народъ“, II, стор. 678.

до еволюції, — се головне джерело, з якого вийшла сіть українських перехідних та мішаних говорів підговорів і говірок, часто з перевагою прикмет в одних північного, в других південного типу.

V.

Се не припадок, а історична конечність, що найбільша і найодноцільніша південно-східна група говорів, сей енергійний, повний експанзивної сили діялект, який, відгороджений найбільшим простором від польського та великоруського сусідства, зберіг найчистіше тип української мови, який розвиваючися в найскоршому темпі в напрямі, вказанім фізіологічним наклоном, представляє найвисший ступінь фонологічної еволюції — що сей евфонічний мягкий і багатий своєю цілою структурою діялект, заховавши або втягнувши в себе на центральних територіях деякі старинні північно-західні цінности, — піднявся на висоту літературної мови насамперед у творах полтавських та харьківських а опісля київських письменників — відтак здобував собі крок за кроком чимраз ширші простори в письменстві, пробився також до галицької та буковинської України, доки на цілій лінії не запанував суверенно в українській літературі

Велика роля припала в історії української літературної мови особливо піддіялектови самого осередка України: південної Київщини та Полтавщини, який Михальчук відділює в середноукраїнське піднаріччя. Супроти південно-українського піддіялекту задержує, між иншими прикметами, сей середний піддіялект так само, як говори північного типу, старі форми першої особи теперішнього часу дієслів: сиджу, ходжу, прошу, ношу, лечу — а не південні: сидю, ходю, просю, носю, летю.

Сей канівсько-полтавський піддіялект витворили епігони південних Полян та південних Сіверян змішаних з Уличами й Тиверцями. Сильна південно-українська верства, що налягла на північно-український здавна вже проріджений підклад — перетоплена в цінний амальгамат, дала звучний центральний діялектничний орган, що відізвався могутним голосом на цілу Україну в творах визначних письменників.

Південна частина землі Полян була з давен давна тереном, на який ударяла з полудня хвиля Уличів, де перехрещувалися племінні впливи, де йшла жива взаїмна діялектнична ендозмоса південного і північного типу. Вона зазначилася вже в XI. в., як було сказано, в обох Збірниках Святослава, а пізнійше в цілому ряді київських памятників та в живій діялектологічній закрасці „Повчѣнья Георгия черноризця Зарубьскыя пещеры“ (Сей памятник одні дослідники відносять до XIII. а другі до XV. в.) — що походить якраз із сеї території.

Сій центральній території південно-українського діялекту і епігонам Полян, сього високо-культурного племена, що було ураз

із своїм серцем, Києвом, головним осередком української політично-державної організації, що розширивши здавна свій вплив на лівий берег Дніпра помагало опісля ураз із епігонами Уличів і Тиверців заселювати південно-східні степові простори України, — сій часті землі Полян припала ся честь, що звідси вийшов і найбільший мистець українського слова, Тарас Шевченко, який підняв сей піддіялект на висоту всеукраїнського а навіть вселюдського значіння.

Він кує з сього центрального канівсько-полтавського піддіялекту і голос боевих труб, що кличуть до боротьби та нового життя і найніжнійші відголоски української народної психіки та відгомони насяклої кровю і споминами рідної землі.

Чарівність мови своїх творів висисав він із вицвітів української народної поезії. Він добував із сього народного чистого слова і мяжку тужливу мелодію кобзи і пророцькі громові поклики та гострі як свист бича тони сатири. Під його пером набирає сей піддіялект кристального полиску шляхотного звуку і такого багатства ніжних відтінків та могутньої сили, що піднесений на найвищі вершини літературної мови здобував собі ураз із своїм орудником, Тарасом, безсмертне місце в культурній скарбниці українського народу.

Церковно-словянська закраска деяких Шевченкових творів ужита свідомо, служить у нього до надання відповідним поезіям чи їх уступам небуденного, святочного, підвищеного тону.

Сей канівський говір південно-українського діялекту поблискує повною гнучкою красою літературної мови в творах Івана Нечуя-Левицького.

Південно-полтавському говорю, що належить до тої самої групи середньо-українського піддіялекту, що на Правобережжю канівський, поталанило, що він насамперед увійшов до хоромів обновленої української літератури в писаннях Івана Котляревського, в сатиричному епосі та в драматичних творах.

У нього бачимо немало ще примішку великоруських та церковно-словянських особливо морфологічних та лексичних елементів так само, як у поезіях О. Бодяньського.

Всеж таки трівкі підвалини під новітню українську літературну мову були покладені з отсього центрального українського полтавського говору.

Більшої чистоти, гнучкості й ширини лексичної скалі набирає сей говір у творах Л. Боровиковського, М. Макаровського, Амвросія Метлинського, Л. Глібова, М. Старицького, В. Самійленка і інших, і доходить до свого найбільшого розцвіту в класичній мові творів Панаса Мирного.

В творах О. Бодяньського та Е. Гребінки, що походять із більше на північ положеної частини Полтавщини, проглядає вже инший говір сего середньо-українського піддіялекту, що сягає аж у Чернігівську губерню по Десну а на північний схід аж до Глухівського повіту включно.

На терені сього говору, в якому на давню сіверянську північну основу налягла сильна південно-українська верства — лежать і рідні сторони П. Куліша.

Околиці Вороніжа у східній частини Чернігівщини в Глухівському повіті — се висунена далеко на північ діалектична енклава південного типу, яка сусідує з одного боку з територією північно-українського поліського діалекту, а з другого боку з територією великоруської мови.

Мимо того дзвенить сей говір виразним і голосним південним тембром в Кулішевих творах. Свою мову сталить він, вигладжує та розмальовує зразками добре простудіованої української народної творчости.

Особливо збогатив та поглибив Куліш нашу літературну мову своїми перекладами святого письма, Шекспірових драм та інших визначних творів світової літератури.

Його дружина Ганна Барвінок, так само як і Ол. Кониський та Гр. Чупринка, клали в основу багаті та розвинені мови своїх творів чернігівські говори того самого типу.

Той самий південно-чернігівський говір південного типу, скріплений відголосками української народної поезії та цінностями мови інших укр. письменників, відозвався незнаною дотепер сонячно-ясною, але рівночасно й трагічно-настроєною мелодією, в поезіях Павла Тичини, що заграли сонячними клярнетами, загомоніли золотим гомоном, задрожали каскадами космічно гармонійних ритмів.

Чистий тип південно-східнього українського діалекту — харківсько-слобідський говір — ставить відразу на високий літературний педестал Григорій Квітка, допускаючи в своїх творах лише зрідка церковно-словянську закраску.

В Харькові вчилася української мови письменниця Марко Вовчок (Марія Віленська Марковичка). Мова її оповідань вимережана найкращими квітками народної творчости, взорована по части на мові Квітки й інших визначних письменників, поблискує й до нинішнього дня незатьмареною свіжістю та вийшла в основні тектонічні форми нашої літературної мови.

Новими відтінками, новими лексичними засобами, новими красками збогачують сей південно-український діалект твори Щоголева та Грінченка.

Той самий слобожанський діалект загомонів незвичайною силою, засяв ніжними інтимними відблисками, заграв райдугою тонів і ритмів в творах О. Олеся, напоєних животворними соками української землі й української народної поезії.

Південно-український говір чорноморсько-кубанської області випередив навіть Енеїду Котляревського піснею Антона Головатого з року 1792.

Яків Кухаренко, автор „Чорноморського Побуту“, вчився української мови в Харькові.

Той самий південно-східний діалект, що розвинувся так широко на лівобережній Україні, пануючи в повній силі і на землі перших творців основ сього діалекту, Уличів і Тиверців, в нинішній Херсонщині, здобув собі визначне місце передусім в українському театрі, в українській драматичній літературі.

Гомонить він з української сцени в драматичних творах М. Кропивницького, Івана Тобилевича та Володимира Винниченка, — живим словом безпосередно в ушах слухачів.

Високий мистецький хист, енергійний житєвий нерв і новітня драматична техніка, при помочі якої видвигнуто в творах Тобилевича а особливо в творах Винниченка нові глибокі соціальні та психологічні проблеми, здобули згаданим представникам сеї діалектичної території першорядне місце в історії української драматичної літератури, а Винниченкови промостили шлях і на чужі європейські сцени.

На жаль, чистота мови Винниченка не стоїть на тій висоті, що літературна вартість його драматичних творів та оповідань.

Той самий говір південного діалекту третьої формації, Херсонської та Катеринославської губернії, збогатили С. Черкасенко, М. Вороний та М. Чернявський новими надбаннями, новими відтінками, новими динамічними засобами, черпаними чи то в сумерках підземельного шахтарського життя, чи то із психічної сфери сучасного інтелігента, чи фабричного та сільського робітника.

Подільський говір південного типу, витворений Уличами а по части й Тиверцями та їх епігонами, вніс і свою визначну участь до скарбниці української літературної мови в творах С. Руданського та М. Коцюбинського.

До їх рідних сторін, в околицю Вінниці, сягає енклява південної части південно-східної діалектичної групи третьої формації і се проявилося в мові творів М. Коцюбинського, який оживлює її плєнерною свіжістю південного діалекту і підсоння, додаючи часто деякі бессарабські вітінки або, як у „Тінях забутих предків“ зразки гуцульського говору.

Близький до мови С. Руданського говір галицького Поділля, збогачений деякими літературними загально українськими елементами, піднесли на високий рівень чистоти, поваги і гнучкості вислову твори Богдана Лепкого та В. Щурата, що збогатив нашу літературну мову особливо гарними перекладами визначних творів світової літератури.

Волинські говори знайшли незначний лише відгомін у творах поетів, що походять із сих територій, а саме: Лесі Українки та А. Кримського. Письменники ті, користуючися загально-українською літературною мовою виразно південного діалектичного типу, (особливо у А. Кримського) оживили її новими красками своїх екзотичних світових тем.

Незвичайна ширина поетичного обрію та глибока психічна продуманність іде у Лесі Українки впарі з таким високими то-

нами динаміки вислову, які деколи підходять до висоти Шевченка або Франка.

Консервативні діфтонгічні говори першої старинної формації в країні давніх Дулібів, Деревлян і північних Сіверян не знайшли своїх представників, що в провадилиби їх до красного письменства.

На Буковині, в південно-східній підгірській і гірській часті Галичини та в мараморошській часті Закарпаття перехресувалися так, як у південній часті Київщини, говори архаїчної формації північного типу з говорами південними.

Споріднені з Дулібами предки нинішних карпатських Українців, мабуть Хорвати¹⁾, зберегли чистіше прикмети свого давнього говору на заході по обох боках Карпат як на південному сході, хоч і там не встерглися від впливу Уличів.

У Мараморошських Українців бачимо поруч себе групи говірок так третьої формації з і замість первісного о т л в, як другої формації із заступниками діфтонгів ґ, ю, и, ы, йї.

В говорах Буковини, в якій дуже давно проявився з полудня побідний напір Тиверців, мають перевагу діалектичні прикмети південного типу; північний підклад дуже незначний; неслідно ані діфтонгів, ані їх заступників; ікавізм вповні розвинений; шелестівка р в значній часті позицій м'ягка.

Літературну мову буковинської України веде на живий шлях щойно в половині ХІХ. в. Осип Федькович.

Він пробуджує народний говір Гуцулів, як зачаровану царівну, і вводить до ясної палати літературної творчості. Сей говір моделював він та доповнював під впливом деяких галицьких і придніпрянських письменників.

Найвизначніша сучасна письменниця буковинської України, Ольга Кобилянська дає мало простору місцевому говорові, а пише свої, глибокі змістом а мистецькі формою твори, літературною мовою взорованою на писаннях визначних українських письменників. Щойно в пізніших її оповіданнях проявляються легкі відголоски місцевої народної поезії й мови.

Дуже близько споріднена з мовою Федьковича особливож його повістів, свіжа богата мова оповідань Івана Семанюка (Марка Черемшини) а по часті й на покутському говорі основана, сильна, плястична, щира мова епічно-ліричних поезій у прозі Василя Стефаника.

Батько обновленої літератури галицької України Маркіян Шашкевич користується в своїх творах по часті говором волинсько-галицької межі, домішуючи деякі південно-українські прикмети із знаних йому збірників пісень та деяких літературних творів. Особливо в поезії: „Побратимови“, дав він не лише широкий лет українській народній ідеї, але також незвичайний у него розмах його перехідного, переважно південного говору.

¹⁾ Пор. А. Шахматовъ: „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей“, С. Петербургъ 1899, стор. 50.

Деякі гарні діалектичні бойківські та підгірські різновидності впроваджують до нашої літературної мови М. Устиянович, А. Могильницький, С. Ковалів, особливож Іван Франко, в своїх молодечих писаннях.

Його ролю не лише в історії літературної творчости але й розвою літературної мови можна порівняти з ролю П. Куліша, якого він перевисшив на обох полях. Він дав свому народови не лиш оригінальні поетичні твори, що піднялися до Шевченківських вершин, але й переклади великого числа архитворів європейської літератури та такі багаті засоби прози, белетристичної, публіцистичної й наукової, що творять неперебрану скарбницю нашої літературної мови.

Лемківський говір на північному Підкарпаттю, що заповідав гарні надії в рукописнім перемиськім збірнику оповідань з циклу Римських Діяній з кінця XVII. в., не знайшов визначного співця, що провадивби його до високих літературних хоромів.

Хиляк (ЄронімАнонім) утопив деякі гарні місцеві лемківські завязки своїх оповідань в великорусько-церковно-словянським намулі.

Говори Закарпатської України, як сказано, не діждалися ще, окрім компромісового Духновича, визначнішого свого представника в літературі.

Найкрасше ще зберіг Духнович чистоту живої народної мови рідного південного Підкарпаття в своїм драматичнім творі: „Довбродѣтель перевишавть богатство“ (1850). Свої поезії запровадив він дуже часто церковно-словянсько-великоруськими макаронізмами, але й протикає їх рівночасно свіжими квітками місцевої народної поезії.

В найновіших часах гарні надії подає молодий автор „Золотих ключів“ Гренджа Донський. Чи сповнить він сі надії? Чи відімкне „золотими ключами“ зачаровані дотепер хорони поезії, що зберігаються в душі Закарпатської галузи українського люду в його гарних особливо північно-східних говорах та говірках?

Усі письменники, яких говір ми означували на основі рідних сторін, з яких вони походили, не передали нам у повній чистоті діалектичної закраски сих говорів; вони впроваджували до своїх творів, одні в більшій, другі в меншій мірі, ті діалектичні елементи рідної країни, що запали глибоко в їх психіку й память та у фізіологічний устрій їх мовних органів, в часі першої молодости; вони підлягали однак свідомо або несвідомо також впливови літературної мови визначних письменників або народних пісень та других фольклорних записів із інших діалектичних територій.

Нова хвиля впливу говорів південно-українського типу вдає на галицько-українську літературу 60-тих років із Придніпрянщини, особливо через твори Шевченка. Під той час витворюються в Галичині перші завязки публіцистичної прози в українській мові. В таких часописах як „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“,

„Правда“ а опісля „Зоря“ та пізнійше в дневниках як „Діло“, і інші.

Галицько-українська мова того часу шукає щойно доріг. Повна вона неологізмів, повна чужих культурних висловів та незручних штучних роблених українізмів південно-східного типу. Всеж таки із сего ферменту вийшли й деякі живі елементи, що удержалися в мові галицької белетристики та перейшли до наукової прози.

Дальшому розвитку української літературної мови в Галичині сприяли українські гімназії, українські катедри на університеті, виклади товариства ім. Петра Могили, українські театральні вистави та уживання сеї мови в судівництві й широких областях громадського життя.

Тверді основи під українську наукову мову клали праці Огоновського, Драгоманова, Франка, Смаля-Стоцького, Грушевського, Кримського, Студинського і інших учених, особливож у виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка, що мали чималий вплив і на літературну мову Придніпрянської України а з другого боку здобули собі широке признание і в чужому науковому світі. В сих виданнях а перед усім у творах Івана Франка, уродженого й вихованого в сфері галицько-підкарпатського говору, особливож у його мистецьких перекладах бачимо скріплену сю відворотну хвилю впливу, що іде з заходу на схід на Придніпрянщину і свідомо стремить надати нашій літературній мові всеукраїнський характер, опертий на найкращих чистих елементах головних південно-українських говорів. Тимчасом здобуває собі літературна мова і на Придніпрянській Україні ширші простори в життю й літературі.

Мала революція 1905 р. підриває значно заборону Українського слова особливож знамените промеморія „Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатного слова“ 1905 р., виготовлене Петербурською Академією Наук в обороні української мови і письменства, якого авторами були такі визначні великоруські філологи як Шахматов, Фортунатов і інші — промостило дорогу до дальшого розвою української літературної мови, віддаючи тим способом нашому народови велику культурну прислугу та даючи почин до кращих культурних відносин між народом великоруським та українським.

До Києва переноситься під той час зі Львова „Літературно-Науковий Вістник,“ родяться одно по другім видання публіцистичні та літературні, а опісля зявляються на місці великоруською мовою писаної „Київської Старини“ видання Київського Наукового Товариства та ряд визначних літературно-наукових місячників і тижневників.

Українська мова вийшла на широкий і певний літературний шлях, із якого не може вже його збити ніяка сила, ніякі псевдонаукові теорії.

Не допоможуть ніякі старання відтати наш літературний добробут і нашу сучасну мову від її старинного історичного тисячлітнього пня — як теорія Погодина та його епігонів.

Всі такі теорії з рештою давно розбиті, як було показано, науковими дослідженнями.

Далеко важніше діло для будучности української мови, як теоретичне її освітлення, — зробило саме життя, елементарна сила нації та її живого слова проявлена в найновіших часах.

Боротьба за волю, хоч на разі спинилася у повени крові, не пройшла безслідно для нашої національної ідеї і для нашої мови.

Ідея вільної України, що жила колись лишень в умах небагатьох інтелігентних одиниць, тепер, обагнена кровю, живе в серцях мільонів українського люду.

Ся могутня сила розгону української національної ідеї вирішила практично і справу нашої літературної мови. Обновлена хоч на короткий час українська державність у Галичині і на Придніпрянській Україні розтворила широко двері і для української мови до всіх хоромів, сфер і функцій народного життя. Українська мова стала по довговіковій перерві державною мовою нації в шкільництві від найвищого до найнижшого, в судівництві, в політичній адміністрації, у війську й церкві. Особливо українізація церкви й богослуження скріпила значіння і розвій нашої мови.

На високий рівень підіймає українську мову київська Всеукраїнська Академія Наук, що повела далше в гору будову розпочату Науковим Товариством ім. Шевченка та Укр. Наук. тов. в Кніві.

Робота її не вгасала й тоді, коли її члени завмирили з голоду та ледви держали перо в закованій із холоду руці.

Не виключуючи і не нехтуючи здорових діалектичних різновидностей, що доповнюють до мови новий приплив животворних лексичних та синтактичних засобів, пішла наша літературна мова рішучо в напрямі всеукраїнського об'єднання.

До зближення літературної мови Галицької і Придніпрянської України причинилася в найновіших часах з одного боку участь Галичан в урядах та громадських інституціях Придніпрянської України, де помагали вони витворювати урядову українську мову — а з другого боку діяльна участь галицьких військ у боротьбі за волю придніпрянської України а навпаки придніпрянських відділів у Галичині.

Також еміграція на чужині причинилася до зближення галицької і придніпрянської літературної мови. Галичане і Придніпрянці освоюються з деякими діалектичними елементами, які взаємно приймають від себе, коли вони містять у собі відповідні цінности.

Живий вислів знаходить ся спільна праця у викладах та у виданнях Українського Університету в Празі, в якому співділають професори з різних територій української землі.

Немало ще треба буде праці, щоби доповести до повної одностайности нашої літературної мови так у частині граматичних

прояв, як і в правописі; а все таки здобула собі наша літературна мова, оперта на здорових, чистих елементах усіх головних українських говорів з особливим узглядненнєм і підкладом говорів південно-східної групи — такі трівкі всеукраїнські основи, що запевнюють її блискучу майбутність.

Правда, — мов далекий передісторичний гомін — відзиваються ще часом і нині кличі тих, що старалися зіпхнути нашу мову на становище діалекту супроти великоруської в своїй основі літературної мови російської.

Уже Іван Франко кинув їм могутну відповідь:

Діалект! . . . — а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови;
І безсмертний слід його запишем
Самостійно, між культурні мови.

Ся мова є й буде самостійним органом найніжнійших почувань і відрухів духа і серця мільонів українського люду, є й буде висловом високих поступових свободолюбних стремлінь цілого народу, вона є й буде органом і предметом досліду в наших наукових інституціях а під сю пору передусім в Українськiм Вільнiм Університетi в Празi, який отсе маю честь отворити та віддати на пожиток нашiй молодi та на культурну службу нашому народови.¹⁾

¹⁾ Сей виклад виголосив автор на інавгураційнім святi в скороченню, з пропущеннєм деяких спеціальных уступів та літератури предмету, доповненої опісля кількома новiйшими появами, які в самому текстi міг згадати лише коротко, на скілько вони дійшли до нього в часі, коли праця вже була готова до друку.

ВАЖНІІША ЛІТЕРАТУРА.

1. ІСТОРІЯ МОВИ.

- М. Максимовичъ: Критико-историческое изслѣдованіе о русскомъ языкѣ. (Журналъ Минист. Народ. Просвѣщенія, 1-3-й).
- І. Срезневскій: Мысли объ исторіи русскаго языка, 1849.
- П. А. Лавровскій. Объ языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей, 1852.
- Погодинъ: Записка о древнемъ русскомъ языкѣ. (Историческія чтенія о языкѣ и словесности II. отдѣленія Императорской Академіи Наукъ, 1856 и 1857).
- М. Максимовичъ: Филологическія письма къ Погодину, 1856
Отвѣтныя письма Погодину, 1857.
- П. Лавровскій: Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія малорусскаго сравнительно съ великорусскимъ и другими славянскими нарѣчіями, 1858.
По вопросу о южно-русскомъ языкѣ. (Основа, Петербургъ 1861).
Отвѣтъ на письма Максимовича Погодину о нарѣчіи малорусскомъ (Основа 1861, августъ).
- М. Максимович: О мнимомъ запустѣніи Украины сочиненія, т. I
- А. Котляревскій: Были ли Малоруссы исконными обитателями полянской земли или пришли изъ за Карпатъ в XIV. в. (Основа 1862, IX).
- А. Потебня: Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка, Воронежъ 1866.
Къ исторіи звуковъ русскаго языка, I, II, Воронежъ 1866, Варшава 1880.
Разборъ сочиненія Житецкаго: Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго языка, Петербургъ 1878.
- Колосовъ: Очеркъ исторіи звуковъ и формъ русскаго языка з XI. по XVII. ст., Варшава 1876.
- П. Житецкій: Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, Кіевъ 1876
- А. Соболевскій: Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV. и XV. в., Кіевъ 1883. (Чтенія Общества Нестора Лѣтописца, II).
Очерки изъ исторіи русскаго языка, Кіевъ 1884.
- П. Житецкій: По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ в XV.—XVI. в (Чтенія въ историческомъ Обществѣ Нестора, Кіевъ 1884. II).
- Н. П. Дашкевич: Нѣсколько данныхъ изъ исторіи Кіева, кіевской земли и кіевскихъ историческихъ памятниковъ XIV.—XV. в (тамже).
- В. Б. Антоновичъ: Нѣсколько данныхъ о населеніи кіевской земли в XV. в (тамже).
- В. Ягичъ: Четыре критико-палеографическія статьи, С. Петербургъ 1884.

- А. Соболевскій: Источники для знакомства съ древне-киевскимъ говоромъ. (Журн. Мин. Нар. Просв., С. Петербургъ 1885, II).
Лекци по исторіи русскаго языка, Пер. вид., Киевъ 1888.
- П. Житецкій: Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII в., Киевъ 1889.
- Ягичъ В. Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, С. Петербургъ 1889.
- А. Потенія: Отзывъ о сочиненіи Соболенскаго. Очерки изъ исторіи русскаго языка. (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ, С. Петербургъ 1896, т. I, книжка 4.).
- В. Антоновичъ: Киевъ, его судьба и значеніе съ XIV. по XVI. ст. (Монографіи по исторіи западной и югозападной Россіи, I, Киевъ 1885).
- В. Зотовъ: О черниговскихъ князяхъ по любецкому синодику въ черниговскомъ княженствѣ въ татарское время, С. Петербургъ 1893.
- Владимірскай-Будановъ: Населеніе юго-западной Россіи отъ половины XIII. до XV. в. Архивъ юго-западной Россіи, VII).
- М. Грушевскій: Очеркъ исторіи кievской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV. стол., Киевъ 1891.
Исторія України-Руси, т. I, Львів 1898 (і пізніші видання).
Спірні питання староруської етнографії (Отдѣльный оттискъ изъ сборника по славяновѣдѣнію. I, С. Петербургъ 1904).
- Шимановскій: Очерки изъ исторіи русскихъ нарѣчій. Черты южно-русскаго нарѣчія в XVI. і XVII. в., Варшава 1893.
- А. Шахматовъ: Исслѣдованія въ области русской фонетики, Варшава 1893.
Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Русскій филологическій вѣстникъ, Варшава 1894, III).
- А. Kolossa: Dialectologische Merkmale des südrussischen Denkmals a. d. XIII. Jahrdt.: Zitierte sv. Savy (Archiv für slav. Philologie, Berl. 1896, Bd. XVIII).
- А. Соболевскій: Изъ исторіи русскаго языка. (Журн. Мин. Просв., 1897, V).
- А. Крымскій: Филологія и Погодинская гипотеза. (Кievская Старина, 1898).
- П. В. Владиміровъ: Пятидесятилѣтіе Мыслей объ исторіи русскаго языка. Киевъ 1899.
- А. Лобода: Русскій языкъ и его южная вѣтвь, Киевъ 1898.
- А. Шахматовъ: Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей (Журн. Мин. Нар. Просв., 1899).
- О. Колесса: Погляд на сучасний стан історичних розслідувань українсько-русської літератури. Найдавніший період (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, 1901, т. XXXIX).
Лаврiянські пергаминові листки з XII.—XIII. в. (Записки Н. Т. і. Шевч., 1903, т. LIII).
- А. Соболевскій: Древне-киевскій говоръ (Извѣстія отдѣленія рус. языка и словесности И. Акад. Наукъ С. Петербургъ 1905, т. I).
- А. Крымскій: Древне-киевскій говор. (Тамже, 1906, т. III).
Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-русських рукописів (Збірник в честь М. Грушевського. Львів 1906).
- В. Розон: Трилогія А. Крымського (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, LXXVIII, 1907).
До староруської діалектології (Записки, т. LXXVII, 1907).
Значеніе грамотъ XIV. и XV. вѣковъ для исторіи малорусскаго языка (Кievскія университетскія извѣстія, 1907, V).
Исслѣдованіе языка южнорусскихъ грамотъ, XIV, пер. пол. XV. в. (Кievскія университетскія извѣстія, 1913, т. 10, 12).

- А. Крымскій: Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья, т. I, 1. Москва 1907; II, 1. 1907: I, 2. 1908). Порівн. рецензію Акад. А. Шахматова в Журн.: Rocznik slavistyczny, Kraków 1909, II, 135—173.
- А. Соболевскій: Къ исторіи малорусскаго нарѣчія. (Русск. фил. вѣст., 1910, т. LXIII).
- Императорская Академія Наукъ. Обь отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, С. Петербургъ, 1905.
- В. Гнатюк: Зносини Українців із Сербами, Львів, 1906.
- А. Шахматовъ: Курсъ исторіи русскаго языка (Читан. въ С. Петербургскомъ университетѣ, ч. I, въ 1908/09 г.; ч. II 1909/10, ч. III 1910/11) 2 издание, С. Петерб. 1910/11 (літограф.).
До питання про початок української мови. Рецензія граматики Стоцького („Україна“, Київ 1914).
Очеркъ древнѣйшаго періода русскаго языка С. Петерб. 1915 (Энциклопедія славянскої філології т. XI).
Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I, Историческій процесъ образованія русскихъ племенъ и нарѣчій, Петроградъ 1916.
Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (українскаго) языка. — Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ, Петроград 1916, II).
- Хведір Корж: Дещо про вийстя вкраїнської народності (Записки Науком. ім. Шевч., 1913, т. CXVII і CXVIII).
- І. Свенціцкій: Буцацьке Євангеліє Палеографічний опис (Записки Н. Т. ім. Шевч., т. CV).
Нариси з історії української мови, Львів 1920.
- О. Огієнко: Курсъ українскаго языка. Київ 1818 і 1919.
Історія української мови, т. I. Вступ до історії укр. мови. Камінець Подільський 1919—1920.
- С. М. Кульбакінъ: Украинскій языкъ. Харьковъ 1919.
(Сих книжок О. Огієнка та С. Кульбакіна не міг я дістати.)
- О. Колесса: Південно-водинське Городище і городиські рукописні пам'ятники від XII.—XVI. в.. Прага 1923 (Науковий Збірник Укр. Університету в Празі), т. I.
- М. Грушевський: Історія української літератури, т. I, Львів 1923.
- Акад. Ол. Шахматовъ та Акад. Ал. Кримський: Нариси з історії української мови Київ 1922 і 1924. (Сю книжку дістанся що йно в часі друкарської коректи сеї праці).

2. СУЧАСНА МОВА. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ.

- А. Потєбня: Замѣтки о малорусскомъ нарѣчій. Воронежъ 1871.
- К. Михальчукъ: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры южной Россіи въ связи з нарѣчіями Галичины. (Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край П. Чубинскаго, т. VII, С. Петербургъ 1877.
- Е. Ogonowski: Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg 1880.
Kilka słów o narzeczach i gwarach języka ruskiego (Rozprawy Akad. Nauk v Krak. 1883.)
- О. Огоновскій: Грамматика рускаго языка, Львовъ 1889.
- Соболевскій: Опытъ русской діалектології, ч. III, Малорусское нарѣчіе. (Живая старина, 1892, т. IV).

- К. Михальчукъ: Къ южнорусской діалектологіи (Кіевская старина, 1883, т. X).
 Статистика въ области діалектологіи, Кіев. стар., 1893.
 Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь? (Кіев. стар., 1899).
 Открытое письмо А. Н. Пылину, Кіевъ 1909.
- Смалъ-Стоцький і Ф. Гартнер: Руска граматика, Львів 1993.
- S. Smal-Stocky und Theodor Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913.
- Шимановскій: Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси, Варшава 1897.
- Іван Верхратський: Знадоби до пізнання угорсько-руськихъ говорів, ч. I (Записки Н. Т. і Шевч., т. XXVII—XXX.; ч. II, тамже, т. IX, XLIV, LVX).
 Говор замішанців, тамже, т. III.
 Про говор Долівський, тамже, т. XXXV і XXXVI.
 Про говор галицкихъ Лемків (Збірникъ фільологічної секції Н. Т. і Шевч., т. V).
 Децо до говору буковинсько-руського (Jagié-Festschrift, Berlin 1908).
 Говор Батюків (Збірникъ фільологічної секції Н. Т. і Шевч., т. XV).
 Über die Mundarten der Marmaroscher Ruthenen, Stanislaw 1883.
 Die ruthenischen Mundarten (Österreich in Wort u. Bild, Wien 1898).
 Der Dialect von Uherci bei Lisko in Galizien (Archiv für slavische Philologie Bd. XV—XVI).
- Карскій: Матеріали для изученія сѣверно-малорусскихъ говорівъ, Выпускъ I. (Извѣстія отдѣленія языка и словесности Академіи Наукъ) т. III, кн 3); Выпускъ II. (Сборникъ 2. отдѣленія Акад. Наукъ, т. LXXV, ч. 6., С. Петербургъ 1903).
- Оляфъ Брокъ: Угорское нарѣчіе села Ублии. (Изслѣдованія по русскому языку Имп. Акад. Наукъ, С. Петербургъ 1899).
 Zum kleinrussischen in Ungarn (Archiv für slavische Philologie, Bd. XVII).
 Aus der ungarischen Slavenwelt. (Archiv, Bd. XXI).
 Weitere Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze, Kristiania 1899.
 Очеркъ физиологій славянской рѣчи (Энциклопедія славянской филологіи, т. V, С. Петербургъ 1910).
 Slavische Phonetik, Heidelberg 1911).
- В. Гнатюк: Словаки чи Русини? (Записки Наук. Тов. Шевч., т. XLVII).
 Русини Пряшівської епархії і їхъ говори. Записки Н. Т. і Ш., т. XXXV.,
- С. Томашівський: Етнографічна карта Угорської Руси (Сборникъ славяновѣднія, т. III, С. Петербургъ 1910).
- А в г. Волошин: О письменномъ языкѣ подкарпатскихъ Русинів.
 Ужгород 1921.
- Г. Голоскевичъ: Описаніе говора села Бодачекки Подольской губерніи (Извѣстія отд. русскаго языка и слов., т. XIV).
- Ярошенко: Украинская сказка въ фонетической транскрипціи (Извѣстія, т. XIV, 1909 р. кн. 1.).
- Українскія фонограммы въ фонетической транскрипціи. (Извѣстія, т. XVII, 1912 р. кн. III).
- К. Михальчукъ і Е. Тимченко: Програма до збирання діалектичнихъ одмінъ української мови. (Записки Н. Т. в Кііві 1910).
- К. Михальчукъ и А. Крымскій: Програма для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. (Издание Имп. Акад. Наукъ, С. Петербургъ 1910).

- Е. Тимченко: Українська грамати́ка, т. I, Київ 1907.
 Причинки до Української діалектології (Записки Н. Т. в Київі, т. I, 1908 р.).
- В. Сімович: Грамати́ка української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ—Ляйпциг, 1917 р.
- В. Каминський: Отчетъ о поѣздкѣ въ волынское Полѣсье для изученія народныхъ говоровъ (Извѣстія, т. XVI, 1911, кн. 4.).
 Отчетъ о поѣздкѣ по волынскому Полѣсью (Извѣстія 1914, т. XIX, кн. 2.).
- І. Свенціцький: Бойківський говір села Бітля. (Записки Н. Т. і. Ш., т. CXIV).
- І. Зілінський: Проба упорядкування українськ..х говорів (Записки Н. Т. і. Ш., Львів 1914, т. CXVII і CXVIII).
- И. Дурново, Н. Соколовъ, Д. Ушаковъ: Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи, Москва 1915 р. (Труды московской діалектологической комисіи, ч. V).
- Всеволод Ганцов: Характеристика поліських діфтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. (Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук в Києві, кн. 2.—3., Київ 1923.
 Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою), Київ 1923. (Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук в Київі, кн. 4.).
- П. О. Бузук: Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. Одесса 1924. (Сю книжку дістав я в часі послідньої коректи.)